

A propòsit d'Ausiàs March i la traducció castellana de Baltasar de Romani

Vicent Josep Escartí

I. La literatura medieval, la impremta i la València del s. XVI.*

És ben conegut que des de l'establiment de la primera premsa tipogràfica a la ciutat de València, la impremta demostrà, a casa nostra, una vitalitat certament destacable, una vogoria que s'anava a mantenir durant el segle XVI, encara que amb unes característiques ben peculiars.¹ La ciutat era el cap visible de la Corona d'Aragó i s'hi devia respirar un clima de prosperitat indubtable, tal com ens ho confirma un cronista del moment, en fer la descripció de la ciutat i del regne:

en la Espanya sia aquella tan amorosa e bella, insigne ciutat de València e regne de aquella, pus altament ennoblida e lluada per totes les gents del món de les moltes insignes e grans nobleses de aquella, ésser tan altament ennoblida de tanta amorositat a totes maneres de gents, dotada de tan dolça e afable e graciosa parleria, complida de tantes riqueses e maneres de abundoses mercaderies, annoblida tan altament de resplandents edificis insignes e maravoloses esglésies e així altament e bella ordenades de joiells e paraments e de oficis e de totes les coses molt maravollosament, abundantment, al servir e glòria de la Santíssima Trinitat; encara tan altament embellida de tants e tan grans, delitoses e belles cases, e les gents complides de tanta fedelitat e de molt gran animositat; encara, abundantment, molt altament, basta e complida de resplandent cavalleria. Per què, és digna cosa la insigne ciutat de València e regne, terres e gents sien pus altament ennoblits e exalçats que totes altres gents, car, vertaderament e dreita, mereixen tenir e posseir armes e senyal de vera e leal e dret a

---

* Aquest estudi deriva en bona mesura del que podeu trobar a Escartí, V.J.: *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March (1539)*, 2 vols., València, 1997, vol. I. L'hem actualitzat, però, en el que respecta a la bibliografia específica sobre els temes ací tractats, i hem reescrit alguns paràgrafs, quan ho hem considerat oportú.

¹ Vegeu Canet, J.L.: "Literatura i impremta durant el segle XVI a València", dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, 2004, pp. 19-31.

corona.²

Una imatge certament puixant que atreïa mercaders i artesans d'arreu. I entre aquests, els tipògrafs alemanys, els primers a establir-s'hi. De forma que, com ha apuntat ja Ricard Blasco, "tot conspirava, doncs, per fer de València la receptora martinera de la novetat tècnica posada a punt per Gutenberg".³ I la situació sociocultural ho va permetre de manera ben especialíssima: a l'auge econòmic dels patricis valencians -amb la seua prolongació a l'altra banda de la mar, a Nàpols- calia afegir la presència d'un grup nombrós d'escriptors que animaven la vida literària de la ciutat i que s'implicaren profundament, en alguns casos, en el negoci editorial.⁴

La impremta, arribada en aquell precís instant, hi arrelà amb força, i durant el seu període incunable (1474-1506)⁵ va veure eixir de les premses primitives una quantitat gens menyspreable de títols, molts dels quals es trobaven en la nostra llengua, com a símptoma d'una clara demanda social. Eren els "hòmens de paratge" de què ja parlava fra Antoni Canals, els quals des de principis del segle XV s'havien anat aficionant -poc o molt- a la lectura ("ligen molt"). Però no a la lectura de llibres en llatí -propis del clergat i dels estaments burocràtics i notariais, que ja en llegien i hi persistien-, sinó a la dels llibres en una llengua que els fos més pròxima. Per això Canals afirmava al mateix lloc que "tots los libres seran adés vulgaritzats".⁶ I a aquella

---

² Vegeu Miralles, M.: *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, a cura de V.J. Escartí, València, 1988, pp. 32-33.

³ Vegeu Blasco, R.: "Síntesi històrica de la impremta valenciana", dins *La impremta valenciana*, València, 1990, p. 52.

⁴ Vegeu Ferrando, A.-Escartí, V.J.: "Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI", *Gutenberg-Jahrbuch*, 67 (1992), pp. 100-113.

⁵ En aquest punt seguim la periodització que proposa Berger, Ph.: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, 2 vols., València, 1987, vol. I, pp. 195-197. És possible, però, que la tipografia aplicada a la confecció de textos s'hagués conegut a València entre el maig de 1472 i l'octubre de 1473, dates en què el cardenal i bisbe de València, Roderic de Borja hi féu una estada (recull la notícia Miralles, M.: *Dietari...*, pp. 176-180 i 182-183), atés que en el seu seguici hi havia almenys un tipògraf (Romeo de Lecea, C.: "Amanecer de la imprenta en el reino de Aragón", dins *Historia de la imprenta hispana*, Madrid, 1982, pp. 285-286).

⁶ Aquestes conegudes expressions de fra Antoni Canals, provenen del seu pròleg a la traducció del *De providència* de Sèneca (vegeu Canals, A.: *Scipiò e Anibal. De providència. De arra de ànima*, a cura de M. de Riquer, Barcelona, 1935, pp. 86-87) i ja han estat comentades abans, i en aquest mateix sentit, per Fuster, J.: "Lectors i escriptors en la València del segle XV", dins *Obres completes*, vol. I, Barcelona, 1991 (3a ed.), pp. 317-321; i *idem*:

noblesa lectora calia afegir els "ciutadans honrats", els mercaders, els menestrals i les dones. L'hàbit de la lectura s'extenia; s'extendria més, en part gràcies a la impremta. Ve a demostrar-ho, justament, la profusió de textos en vernacle.⁷ Una dinàmica que continuava pels mateixos camins, a principis del segle XVI, i que arribaria fins a la crisi dels anys 1507-1509,⁸ la qual possiblement fou superada gràcies a l'edició de textos en castellà -per a l'exportació, majoritàriament- i de literatura profana.⁹ Una superació que no significa que posteriorment no ens troben amb conjuntures certament adverses, com ara durant la revolta de les Germanies (1521-1524), en què la producció va caure notòriament, o la dels anys 1537-1544, tot just quan coneixerà les premses per primera vegada l'obra d'Ausiàs March.¹⁰

La visió que anà imposant-se, però, d'ençà que els homes de la Renaixença feren els seus estudis sobre literatura, és que el segle XVI, especialment a València, era l'inici de la "decadència" de les nostres lletres. D'alguna manera, la justificació ideològica d'una tal sistematització de la nostra història literària se'ns mostra ben clara: després d'un període esplendorós -els segles medievals i de forma destacada el segle XV, un veritable *Segle d'or*-, la nostra cultura passà una època de "llanguiment", que

---

"L'aventura del llibre català", dins *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català (1474-1974). L'aventura editorial a Catalunya*, Barcelona, 1972, p. 9.

⁷ Ja hem expressat aquesta mateixa opinió a Ferrando, A.-Escartí, V.J.: *op. cit.*, p. 112; tot i que un historiador de la cultura com Ph. Berger afirme que la difusió de la impremta només suposà una ampliació en el ventall de possibilitats, no un augment numèric dels lectors (Vegeu Berger, Ph.: "La lecture a Valence de 1474 à 1504 (quelques donnés numériques)", *Melanges de la Casa de Velazquez*, núm. 11 (1975), pp. 99-118; *idem*: "La lecture a Valence de 1474 a 1560. (Evolution des comportements en fonction des milieux sociaux)", dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime*, Paris, 1981, pp. 97-110; i encara, *idem*: *Libro y lectura...*, vol. I, pp. 351-388).

⁸ Vegeu Norton, J.F.: *Printing in Spain 1501-1520*, Cambridge, 1966, p. 90.

⁹ Vegeu una descripció d'aquests períodes (1507-1509 i 1510-1572) a Berger, Ph.: *Libro y lectura...*, vol. I, pp. 197-202.

¹⁰ Seguint les dades ofertes per Berger, Ph.: *Libro y lectura...*, vol. II, p. 396, hom pot veure com es passa d'un total de 91 llibres impresos a València entre 1510-1520 (uns 9 llibres per any) a un total de 12 llibres per al període 1521-1524 (només 3 llibres per any). De 1525 a 1536 coneixem 108 llibres impresos a València, el que vol dir més de 10 per any, és a dir, un restabliment de la "normalitat", que donarà xifres cada vegada més altes, excepte per als anys 1537-1544, que se situa de nou al voltant dels 3 llibres anuals (sobre aquest moment de crisi, Berger en parla al vol. I, pp. 200-201).

venia de la mà de la castellanització; i finalment s'hi postulava un "renaixement", una "re-naixença". La Decadència, com a etiqueta historiogràfica, val a dir que féu fortuna. Que ha fet fortuna. Fins al punt que encara és freqüentíssima en els llibres escolars i acadèmics, i només en determinats àmbits de la nostra producció més erudita s'està canviant per termes homònims als de la resta de cultures europees. Però no solament per una voluntat de "normalitzar" aquesta situació "anòmala", sinó perquè en realitat la nostra cultura participà dels diferents pressupòsits estètics de cada època concreta com qualsevol altra -amb una major o menor assumpció d'aquelles idees-, i a més, perquè encara que no amb la mateixa esplendorosa florida del segle XV, sí amb representants ben dignes en cada cas,¹¹ i encara, que usaren la nostra llengua amb correcció i tot fent servir els models que tenien a l'abast i que es consideraven òptims a cada text.¹²

Però aquell segle XVI, d'altra banda, també es podia veure com el moment en què la societat i la cultura feien les seues primeres passes cap a la modernitat. S'abandonaven a poc a poc els hàbits i les formes medievals -encara que no sempre, i especialment entre nosaltres- i el món es mirava l'antiguitat clàssica: la de Grècia i la de Roma. Era l'arribada del Renaixement.¹³

Fins a quin punt, tanmateix, aquest Renaixement *a la manera italiana* va arrelar en la nostra cultura? Fins a quin punt aquella moda "italianitzant", que havia vingut amb Alfons el Magnànim, no entroncà amb la tradició local i donà un producte pròxim al que després, i de nou des d'Itàlia, anomenarem Manierisme? I, encara, com destriar les manifestacions culturals "renaixents" en estat pur d'aquelles altres "manieristes"?¹⁴

---

¹¹ Sobre l'ús del concepte "Decadència", de la Renaixença als nostres dies, vegeu Escartí, V.J.: "Joan Fuster i la Decadència", dins *Fuster entre nosaltres*, València, 1993, pp. 109-113. Vegeu també Escartí, V.J.: "Nota sobre la Decadència", dins *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Castelló, 2005, pp. 59-69.

¹² Sobre aquest aspecte, i en tant que nombroses al·lusions també al segle XVI, vegeu Prats, M.-Rossich, A.: "El Llibre dels secrets d'agricultura i la prosa catalana a l'època del Barroc", dins Agustí, M.: *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, Barcelona, 1988, pp. 21-38.

¹³ Vegeu Hauser, A.: *Història social de l'art i de la literatura*, 2 vols., Barcelona, 1966, vol. I, pp. 237-306.

¹⁴ Sobre aquests aspectes, vegeu Rossich, A.: "Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana", dins *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 2 vols., Barcelona, 1989, vol. II, pp. 149-179.

Són, aquestes, unes qüestions que no tenen una resolució fàcil, no cal dir-ho, però que haurem de tenir presents a l'hora d'acabar-nos amb el que fou el segle XVI valencià, sobretot quan ens el mirem per veure quina relació varen mantenir aquells homes i aquelles dones amb la literatura en la llengua pròpia. Una relació que es pot resseguir d'una manera prou satisfactòria a través de les edicions que se'n feren i que són ara com ara el millor exponent de l'interés que despertaren en diversos àmbits de la societat els nostres "clàssics". I és per això que convé fer una ullada a les edicions de les obres d'autors medievals -entesos sota aquesta etiqueta els escriptors que produïren entre els segles XIII i XV, per molt que aquest darrer segle siga l'ahir mateix dels homes del XVI-, amb la intenció de saber quines foren les obres que agradaren més als lectors del Cinccents, o aquelles que els interessaren, per uns o altres motius, fins al punt d'editar-les.

En efecte, no deixa de resultar un tant inexplicable -per molt que els qui estudien història de la llengua hagen intentat trobar-ne les causes-,¹⁵ que pràcticament l'endemà del 1500 les obres de Joan Roís de Corella sembla que ja no interessaven ningú: almenys, no interessaven tant com perquè algú se'n proposàs una edició i hi tingués èxit.¹⁶ En els trenta primers anys del segle XVI, posem per cas, no havia passat tant de temps perquè tothom s'oblidàs d'un escriptor de moda com Corella, citat i reverenciat, per exemple, als cercles de les dames lectores de la València del moment, si fem cas dels coneguts versos de Jaume Gassull.¹⁷ Un Corella que, a més, es va trobar

---

¹⁵ Vegeu Ferrando, A.-Nicolàs, M.: *Panorama d'història de la llengua*, València, 1993, pp. 107-128. Hem parlat, també, de la qüestió de l'edició dels clàssics a València, a Escartí, V.J.: "Nota sobre l'interés per Ausiàs March al segle XVI", dins *Ausiàs March: textos i contextos*, a cura de R. Alemany, Abadia de Montserrat, 1997, pp. 155-172.

¹⁶ Més enllà de la frontera del 1500, pràcticament només podem citar la reimpressió de traduccions de Corella: *Lo quart del Cartoixà* (València, Jordi Costilla, 1513) i *Lo Primer del Cartoixà* (Barcelona, Joan Rosembach, 1518). Vegeu Aguiló i Fuster, M.: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923, p. 289. [Hi ha ed. fàcs. Barcelona-Sueca, 1977]

¹⁷ "-Digau, senyora:/ Y vós que sou gran oradora/ y gran legista,/ que al·legau tant lo *Psalmista*/ e lo *Tirant*, perquè esta y yo estam altercant,/ digau-nos, com/ lo déu d'amor ha nom de nom?/ -Diga-us-ho ella,/ que del senyor mossèn Corella/ llig los més dies/ totes les sues poesies." (Vegeu Miquel i Planas, R.: *Cançoner satírich valencià*, Barcelona, 1911, p. 112).

darrere de bona part dels projectes editorials de la València de les acaballes del XV.¹⁸

En aquesta mateixa línia, no deixa de cridar l'atenció, també, el cas del *Tirant*, una lectura igualment preferida. No tan sols sobta que no es reedite mai més a València, fins al segle XX, després del grandíssim èxit editorial que tots li hem suposat, amb les edicions de 1490, a València,¹⁹ i de 1497, a Barcelona, sinó que caldria saber per quina raó, quan des de Castella es posen de moda els llibres de cavalleries -i havent-ne traducció en aquella llengua del nostre clàssic citat i tot per Cervantes-, no es va reeditar ací, ni que fos en castellà.²⁰ Potser, a casa nostra, ja ningú no sabia qui era el seu autor. O tal vegada els exemplars de les edicions de 1490 i de 1497 encara circulaven per les biblioteques locals -heretats o comprats a l'encant- i no en calia una nova edició. Potser, d'altra banda, el mercat es trobava ben assortit amb altres novel·les més "modernes", que agradaven més.²¹

Així doncs, sempre ens mourem en el món de les hipòtesis, si parlem d'obres de la nostra literatura i en la nostra llengua que, produïdes cinquanta, cent o dos-cents anys abans, *no* es reeditaren mai -o no s'editaren per primera vegada- al llarg del segle XVI.

Ara bé, la situació pot canviar una mica si ens mirem els autors que sí que conegueren les premses durant aquella centúria, i a València, malgrat que la seua producció era ja "antiga". En són relativament pocs, no cal dir-ho, però la seua presència pot interpretar-se de forma ben significativa: Ramon Llull, Jaume I, Ramon Muntaner, Jaume Roig, Bernat Fenollar i el seu cercle d'amics afectes a la sàtira, i Ausiàs March, que centra ara la nostra atenció. Tots ells, per un motiu o per un altre,

---

¹⁸ Vegeu Ferrando, A.-Escartí, V.J.: *op. cit.*

¹⁹ Sobre l'edició valenciana del *Tirant*, vegeu Martorell, J.-Galba, M.J. de: *Tirant lo Blanch*, edició a cura d'A. Hauf, València, 2005.

²⁰ Sobre l'edició del *Tirant* en castellà, vegeu Martorell, J.-Galba, M.J. de: *Tirante*, a cura de V.J. Escartí, València, 2005.

²¹ Aquesta darrera suposició -la d'un "envelliment" del *Tirant*- no seria, amb tot, completament certa, perquè, com és ben sabut, aquella novel·la va conèixer diverses edicions i en diverses llengües als segles XVI i XVIII, cosa que ens parlaria de la capacitat del text per ser adaptat a l'estètica imperant a cada moment. Sobre la pervivència del *Tirant* a les literatures europees, a través de traduccions, vegeu Escartí, V.J.: "Llegir Tirant lo Blanch, cinc-cents anys després", *La Rella*, núm. 9, (1993), pp. 71-81.

interessaren suficientment uns "editors" que acabaren portant-los a les premses.

Si ens fixem en la publicació del *Blanquerna* a València (1521), per Joan Bonllavi,²² podríem afirmar que aquesta edició s'explica fàcilment per l'existència d'un cercle lul·lista a la ciutat. Un nucli universitari i difusor de les idees de Llull, conscient del poder de la impremta i dels seus avantatges. L'interés d'aquells seguidors era sols, segurament, "filosòfic", però això no obsta perquè del pròleg de Bonllavi²³ puguem extraure algunes dades que ens permeten veure com es percebia la literatura de Llull, a principis del XVI: era una producció "antiga" -com ja hem dit- que calia actualitzar, posar al dia. La "traducció" de Bonllavi, era la solució: s'hi modernitzava el llenguatge. Es traduïa del "llemosí" de Llull al "valencià" del català Joan Bonllavi, el qual dedicava el seu treball al canonge mallorquí Gregori Genovart, mecenes de l'edició. Una publicació que malgrat l'evident participació d'elements dels tres països on es parlava el català, segurament, com ja va afirmar Fuster,²⁴ anava adreçada a un públic en principi valencià.

L'edició de les cròniques de Jaume I i de Ramon Muntaner és més difícil d'explicar de manera satisfactòria, en tant que no podem veure-hi darrere cap grup d'intel·lectuals interessats a llegir i difondre els treballs historiogràfics del rei Conquistador i del cronista de Peralada. Tot i que podem suposar un ambient lingüístic i cultural propici a aquelles edicions. De fet, hom ja ha advertit que "es tractava d'operacions de les autoritats municipals, motivades per algun oportunisme que ara no sabem detectar".²⁵ I és possible que, per avançar en l'explicació, ens calga recórrer als interessos purament personals -o no tant-: el desig de don Joan d'Àustria, fill de Felip I, II de Castella, que demanà el *Llibre dels feits* als jurats de la ciutat, justificaria la

---

²² Sobre aquella edició, vegeu Schmid, B.: *Les 'traduccions valencianes' del Blanquerna (València 1521) i de la Scala Dei (Barcelona 1523)*, Barcelona, 1988.

²³ Aquest text ha estat reproduït recentment a Duran, E.-Solervicens, J.: *Renaixement a la carta*, Barcelona, 1996, pp. 106-113).

²⁴ Vegeu Fuster, J.: "Prosa i lectura entre els valencians de la Decadència", dins *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, 115.

²⁵ *Ibidem*, p. 118.

primera;²⁶ pel que respecta a l'edició de l'obra de Muntaner, aquesta ja només es podria entendre si acceptem que l'anterior fou un èxit editorial i que els mateixos jurats - segurament incitats per l'interés econòmic de la família Mei, els quals ja s'havien encarregat de l'edició de la del rei Jaume- promogueren aquesta publicació.²⁷ En aquest darrer cas, encara haurien pogut intervenir altres factors: fer arribar a la cort dels Àustries un altre text semblant al de Jaume I, la tramesa del qual hauria estat ben agraïda; o col·laborar a la difusió de la història "local" -valenciana-,²⁸ en un temps en què sembla que el gust pels escrits historiogràfics era prou evident.²⁹ Perquè, en efecte, en poc més de cinquanta anys varen veure la llum, a València, les esmentades

---

²⁶ Vegeu Ferrando, A.-Escartí, V.J.: "Introducció" a Jaume I: *Llibre dels fets*, versió al valencià actual a cura d'A. Ferrando i V.J. Escartí, Catarroja-Barcelona, 1994, pp. 21-22.

²⁷ L'edició de l'obra de Muntaner havia estat "aprovada" pels jurats de la ciutat de València el dia 1 de juliol de 1555, el quals "ajustats en lo archiu del magnífich racional proveheixen que la Crònica de les coses de la Corona de Aragó per Ramon Montaner, quòndam senyor del loch de Chilvella, per ser una cosa que convé axí al servey de sa magestat com a la clarícia de les coses y azanyes fetes per los reys de Aragó, de ínclita recordació, sia imprimida en la mateixa lengua en què aquell mateix la escrigué, e comenten lo càrrech de dita impressió al magnífich racional" (Reproduït a partir de Serrano Morales, J.E.: *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, València, 1898-1899, pp. 300-301).

²⁸ Paga la pena de reproduir ací les paraules de Felip de Mei que encapçalen aquella l'edició:

"Molts dies ha que lo magnífich en Bernat Simó, ciutadà d'esta ciutat, essent racional, possà en mon poder un libre molt antich, fet per en Ramon Muntaner, lo qual ab molt gran treball e curiositat aquell havia hagut de part molt autèntica e verdadera, encarregant-me molt y manant-me de part de vostres senyories estampàs dit libre, perquè lo que en ell se contenia no ixqués de la memòria dels hòmens, per ésser de mà y jamés estampat, e per tractar coses molt verdaderes e antigues de l'ínclit rey don Jaume, conquistador d'aquesta ciutat, e de alguns de sos descendents. Los quals vostres senyories e sos predecessors -com a bons naturals de la Corona d'Aragó- són estats continuadament affectats e han servit ab totes ses forces. E jo, desijant servir alguna de les mercés que tinch reebudes de vostres senyories e fer lo que só obligat com a hu dels naturals de dita ciutat, e desijós de servir aquella com a pròpria e vera pàtria, ab tot l'estudi, forces e indústria possibles he stampat a costa e despeses de dita ciutat lo dit libre. Supplique a vostres senyories me perdonen lo que-m só detengut en dita stampa, que per la ocurrència del temps e no per falta de volentat se ha differit fins ara; y que no dexeu de manar-me en tot allò que mes poques forces bastaran, que ultra que per la obra veuran ma bona y sana volentat, serà fer-me molt gran mercés, senyaladament essent degut a vostres senyories tot servey, axí per lo magistrat que representen en dits officis com per lo que mereix la valor de cascú de vostres senyories, la vida dels quals nostre senyor Déu per molts anys ab salud garde e prospere ab augment de casa e honra, com per vostres senyories és desijat. De València e de giner deèset, any 1558.

De vostres senyories molt affectat servidor que ses magnífiques mans besa, Phelip de Mey, stampador". (Reproduït a Escartí, V.J.: "Introducció" a Muntaner, R.: *Crònica*, a cura de V.J. Escartí, 2 vols., València, 1999, vol. I, pp. 24-25.

²⁹ Hem valorat aquesta mateixa possibilitat al lloc citat a la nota anterior.

cròniques medievals, les dues parts de la de Beuter, en diferents llengües i edicions,³⁰ els diversos volums de la de Vicianà³¹ i les paràfrasis llatina i castellana de l'ardiaca Bernardí Gómez Miedes sobre la crònica de Jaume I.³²

Les edicions cinc-centistes de l'obra de Roig, Fenollar i els altres satírics, potser caldria entendre-les a la llum de la bona salut de què gaudien els cercles literaris -i cal entendre "poètics"- valencians en aquell segle, i la continuïtat d'aquells lletraferits, respecte dels del segle anterior, en versificar sobre dones, contra dones i per les dones. I una mostra en podria ser l'Acadèmia dels Nocturns, els poetes de la qual presentaven un cert gust clarament "medievalitzant", com ja va destacar Fuster.³³ Jaume Roig, a pesar de la dificultat del seu metre, estava cridat a tenir "descendència" en aquell segle XVI. Imitar-lo, a més d'enllaçar amb una tradició local, potser connectava perfectament amb determinats pressupòsits experimentalistes del Manierisme.³⁴ Modernitzar-lo, és a dir, fer una operació de "valencianització" del text o de traducció al castellà, hauria estat una maniobra massa costosa. De fet, no sabem que la portàs a terme ningú, si exclouem la versió castellana que preparà el jurista Llorenç Mateu i Sanç, ja al segle XVII.³⁵

Lul·listes -intel·lectuals-, jurats municipals que volien satisfer la curiositat d'un príncep, impressors i poetes afeccionats semblen trobar-se al darrere de les iniciatives editorials que es portaren endavant a la València del XVI, per tal de rescatar obres "antigues" i tot intentant d'assegurar la posteritat d'alguns dels nostres clàssics. Per interessos religiosos, polítics, personals, econòmics i estètics, entre altres. Però, també,

---

³⁰ Vegeu Escartí, V.J.: "Introducció", a Beuter, P.A.: *Cròniques de València*, València, 1995, pp. 9-27.

³¹ Vegeu Garcia Martínez, S.: "Introducción" a Vicianà, M. de: *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, 5 vols., València, 1972-1978, vol. I.

³² Vegeu Ferrando, A.-Escartí, V.J.: "Introducció" a Jaume I: *Llibre...*, p. 22.

³³ Vegeu Fuster, J.: "Lectures d'Ausiàs Marc en la València del segle XVI", dins Fuster, J.: *Llibres i problemes del Renaixement*, València-Barcelona, 1989, p. 95.

³⁴ Vegeu Rossich, A.: *op. cit.*

³⁵ Vegeu Ximeno, V.: *Escritores del reyno de Valencia*, 2 vols. València, 1747-1749, vol. II, p. 88. Encara, sobre Mateu i Sanç, podeu consultar Romeu i Figueras, J.: "Poesies en català de Llorenç Mateu i Sanç. Autor valencià del segle XVII", en *Els Marges*, núm. 14 (1979), pp. 97-111, i núm. 16 (1980), pp. 65-92.

potser per interessos un tant arqueològics³⁶ i clarament patriòtics:³⁷ una mena d'afirmació de la tradició pròpia, lingüística,³⁸ però també cultural, davant les modes estrangeritzants -castellanes i italianes. Una afirmació de la tradició autòctona que, en bona mesura, i malgrat tot, era una actitud reivindicativa que també obeïa els dictats intel·lectuals humanistes i, doncs, italians.³⁹

Cal dir, d'entrada, que les edicions de l'obra ausiasmarquiana sembla que també podríem entendre-les en aquesta mateixa línia. Com és ben sabut, Ausiàs March moria el 1459, prou abans, doncs, que les primeres premses tipogràfiques s'establiren al nostre país. En conseqüència, la relació de les seues obres amb aquell invent destinat a revolucionar el món de la cultura escrita, sempre va estar en mans de terceres persones: homes interessats en l'estètica del valencià March, bé per la seua concepció excelsa i turmentada de l'amor, -un dels sentiments que més va fer produir el nostre poeta i que era tema preferit també pels poetes del Cinc-cents-, bé per la profunditat de les seues reflexions sobre el "problema" més greu que en realitat afecta els humans: la mort. I al costat d'això, un aspecte no gens menyspreable, en aquell temps de reformes i contrarreformes: l'espiritualitat -la d'un home medieval, però que per la seua profunditat

---

³⁶ Em semblen especialment il·lustratius uns mots del pròleg a la primera edició valenciana, del 1531, de l'*Espill* de Jaume Roig. L'anònim redactor d'aquestes interessants pàgines inicials -posiblement Onofre Almudéver-, en referir-se a l'obra de Roig, diu que ha estat "de les obscures y profundes sepultures de l'oblit y silenci per nosaltres treta y resucitada". Aquests prolegòmens han estat reproduïts recentment a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 113-117.

³⁷ Precisament parlant de March, Onofre Almudéver, en la seua epístola proemial a la segona edició valenciana de l'*Espill* de Roig (1561), afirma: "Si no fosseu ingrats a la llet que haveu mamat y a la pàtria hon sou nats, no dormiríeu ab tan gran descuyt, ans, uberts los ulls de la consideració, veuríeu com se us van perden les perles e margarites que, ab contínues vigílies, les vostres passats adquiriren (...) les estranys les amen, estimen y tenen y encara les s'apliquen (...) Y que açò sia veritat, prova's, entre les altres, ab les obres de aquell vostre ecelentíssim poeta y estrenu cavaller mossén Ausiàs March, que essent natural de València, los cathalans lo s'an volgut aplicar y los castellans han treballat de enendre'l, fent-lo en achadèmies públiques llegir" (Reproduït a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.* 117-120).

³⁸ Moltes de les obres que són editades en català, a València, als segles XVI, XVII i XVIII, contenen, als textos de presentació, alguna apologia de la llengua. També, quan els autors empren el castellà i volen, potser, "netejar" llurs consciències. Aquests textos han estat recollits a Pitarch, V.: *Defensa de l'idioma*, València, 1972.

³⁹ Vegeu Duran, E.: "Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI", dins *Miscel·lània Joan Fuster*, vol. III, Barcelona, 1991, pp. 241-265.

podia enllaçar amb l'esperit religiós dels homes "nous" i, fins i tot, sobrepassar-los, en alguns aspectes,⁴⁰ o les seues reflexions "morals". Comptat i debatut, March podia ser vist com un "filòsof". Un filòsof un tant particular, el qual oferia les seues reflexions - les seues "moralidades"- a partir de la seua experiència vital com a protagonista central de l'obra literària.

El "personalisme" d'Ausiàs⁴¹ presentava, així, una dimensió genèrica que el féu convertir-se en "universal". I això propicià que pogués transpassar les de vegades implacables fronteres geogràfiques, temporals o de la llengua. A més, tenint en compte les limitacions que li imposaven naturalment els circuits de la cultura manuscrita -el seu àmbit propi-, quan ja el segle XVI es trobava quasi immers de ple en l'esfera de la cultura tipogràfica, un món al qual molt poc o genys anaven a poder accedir els nostres literats del moment -els escriptors que a València encara escrivien en la llengua del país. Els versos de March, però, sí que van arribar a les premses: per l'impacte que va poder causar la seua poesia, en primer lloc; però també pel fet que aquella s'"adaptava" -o "era adaptada"- als gustos del moment. El seu missatge pogué ser entés, assimilat, "modernitzat" al segle XVI. Més o menys, però en un grau suficient. Ara bé, aquella "adaptació" al nou món cultural que propiciaven els nous temps, no hauria estat possible sense la presència de l'obra de March als tallers tipogràfics. Per això, les edicions de March haurem d'entendre-les com a definitives en la seua posterior difusió i en el coneixement d'aquell entre els poetes i els intel·lectuals de les terres hispàniques.

La publicació de l'obra d'Ausiàs March, durant aquell segle XVI, se'ns presenta, encara, com un fenomen més complex, en tant que és el clàssic medieval que experimentà més manipulacions i qualitativament més importants. Si March va agradar, és ben probable que, entre altres coses, fos per l'evolució del gust literari, a partir d'un

---

⁴⁰ Vegeu més avall, quan parlem de les traduccions de Romani i de Montemayor, els quals, tant l'un com l'altre, evitaren molt sovint traduir aquells versos o aquelles cobles en què apareixia el nom de Déu o alguns altres aspectes religiosos.

⁴¹ En aquest sentit, vegeu les interessants aportacions de Hauf, A.: "El lèxic d'Ausiàs March. Primer assaig de valoració i llista provisional de mots i de freqüències", en *Miscel·lània Pere Bohigas*, vol. III, Barcelona, 1983, pp. 121-124.

derterminat moment del segle.⁴² D'alguna manera, quasi a cada passa que anava fent l'obra de March per l'àmbit tipogràfic, aquesta anava "adaptant-se" als nous pressupòsits estètics: les traduccions de Romaní i de Montemayor són la prova més contundent. Però és possible que el seu èxit, com ja hem insinuat més amunt, també tinga alguna cosa a veure amb aquesta voluntat de trobar, entre els autors antics i hispànics -la tradició autòctona, en definitiva-, uns precedents dignes que s'ajustassen, més o menys, als gustos que llavors imperaven. March, així, i en l'opinió d'alguns sectors, esdevenia un predecessor de Petrarca, igual que Jordi de Sant Jordi ho era també, en l'opinió de Beuter.⁴³ No obstant això, només el primer dels dos poetes suara esmentats va conèixer les premses. En versió original i en traduccions castellanés. La solidesa de la seua obra, sens dubte, ho propiciava. I en part, també, perquè la cultura castellana disposava d'autors com Juan de Mena -amb el qual sovint sol parangonar-se Ausiàs-, que ja havien fet "filosofia" amb un mitjà en principi tan poc apropiat com ho són els versos. En qualsevol cas, d'entre els nostres autors medievals, el poeta senyor de Beniarjó fou el qui més vegades es va editar a les premses cincenistes, fins al punt que, com ja afirmà Menéndez y Pelayo, "fue Ausias March el único poeta de lengua catalana que, en lo antiguo, traspasó la frontera de su región".⁴⁴

Aquest interès pel món de la literatura dels segles passats, i la voluntat de fer negoci dels impresors, permetrà, en bona mesura, l'interès per Marc, o, com a mínim, potser l'estimularà. En aquest ambient en què l'estima per la poesia de March va en augment i la seua influència es deixa sentir com més va més,⁴⁵ haurem de situar l'aparició dels primers manuscrits conservats. El més antic que de manera monogràfica

---

⁴² Vegeu Fuster, J.: "Lectures...", pp. 91-96.

⁴³ Vegeu aquests mots, reproduïts recentment a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 156-160.

⁴⁴ Vegeu Menéndez y Pelayo, M.: *Historia de las ideas estéticas en España*, Madrid, 1940, p. 64.

⁴⁵ Segons Bohigas "March ocupa un lloc central en la sèrie de poetes catalans que començà a les darreries del regnat de Pere el Cerimoniós, i acabà aproximadament amb els poetes del *Jardinet d'orats*. Abans d'Ausiàs March predomina l'esperit de la poesia trobadoresca. Ausiàs renova el sentit d'aquesta tradició, donant a la poesia un abast que no tenia, duent-la vers la introspecció i la confidència, i acudint a mitjans d'expressió personals. El reflex d'aquestes qualitats s'observa en el grup de poetes que hem esmentat" (*op. cit.*, p. 132).

es dedica a March, de la segona meitat del segle XV, seria una part del manuscrit G, conservat a la Biblioteca Universitària de València,⁴⁶ el qual fou completat més tard, després ja de l'edició de Romaní.⁴⁷ De la fi d'aquell mateix segle serien el manuscrit L, actualment a l'Ateneu Barcelonés, i que conté poques obres, i el miscel·lani *Cançoner català* (H), de la Biblioteca Universitària de Saragossa. La resta, fins a un total de deu, són ja de la primera meitat del segle XVI, és a dir, fins que les edicions de l'obra de March es posaren en circulació. I alguns d'aquests, encara, es troben lligats ben estretament a l'aventura editorial dels versos del nostre poeta, com ara el B, el D i el K, tots ells nascuts al voltant de les edicions patrocinades per l'almirant de Nàpols, don Ferran Folc de Cardona, a la Barcelona dels anys centrals del segle.⁴⁸ Una altra característica a destacar dels manuscrits conservats és que hom ha destriat dues famílies: una que reculliria una versió més "antiga" i una altra de més "moderna". D'entre els que recullen la versió més pròxima a la redacció original, s'ha destacat com a més important el manuscrit F, d'evident origen valencià.⁴⁹ I al costat de la part més vella de G, també valenciana.⁵⁰ D'altra banda, en el conjunt de manuscrits que contenen al versió moderna, al costat del C i del D, elaborats a Catalunya, hi trobem el manuscrit E, fet compilar també a València, i un dels que conté un major número d'obres.⁵¹

Els testimonis literaris i de l'elaboració de manuscrits ausiasmarquians a València entre la mort del poeta i la meitat del segle XVI ens indiquen ben a les clares

---

⁴⁶ Biblioteca Universitària de València, ms. 210.

⁴⁷ Vegeu Pagès A.: *Les obres d'Auzias March*, 2 vols., Barcelona, 1912-1914., vol. I, pp. 121-122.

⁴⁸ Sobre la datació dels manuscrits vegeu els llocs citats a la nota 7 d'aquest mateix apartat.

⁴⁹ Aquesta adscripció geogràfica ens sembla clara, atès que al manuscrit no apareixen representacions gràfiques pròpies dels parlars del català oriental (sobretot confusions d'*a* i *e* i d'*o* i *u* en posició àtona), que sí que apareixen en altres manuscrits de March i que provenen de Barcelona.

⁵⁰ Vegeu Bohigas, P.: *op. cit.*, p. 167.

⁵¹ D'aquest manuscrit copiat a València per ordre de Lluís Carròs de Vilaragut parlem més avall. Vegeu, però, Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 28-31; i Dilla, F. X.: "El manuscrit E d'Ausiàs March: ordre alfabètic o `re-imaginació`?", dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno de l'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Padova, 1994, pp. 219-227.

que al cap i casal del regne hi degué haver un evident interès per la seua obra. Un interès més gran del que se li ha suposat, tot fent recaure el pes de la "perpetuació" de la fama d'Ausiàs a Barcelona. Però un interès que, tanmateix, no l'hem vist reflectit en una obra que ha esdevingut emblemàtica, i ben merescudament, dels gustos i dels usos de l'estament nobiliari valencià del primer terç del XVI. En efecte, a *El cortesano*, de don Lluís Milà,⁵² una entretinguda mena de novel·la dialogada que retrata l'ambient de la cort virregnal de dona Germana de Foix i el seu espòs, el duc de Calàbria, no s'hi fa ni una sola referència explícita a Ausiàs March.⁵³ Tanmateix, tot i que els versos que apareixen per allà escampats tenen la voluntat d'imitar Petrarca, a un qualsevol lector hodiern que conega l'obra de March, li sonaran més als hendecasíl·labs d'aquest que no a la poesia de l'italià. Pels anys trenta del segle XVI, i a València, Milà -petrarquista-reflexa una societat culta i petrarquista també, però sens cap dubte, massa poc donada a les "filosofies" que podia representar March. Milà, que segurament coneixia aquest, ho sabia també. I per això els seus personatges -tretos de la vida real-, semblen més afectes a les frivolitats cortesanes que no a les reflexions profundes del senyor de Beniarjó.

Una obra com aquella de Milà, nascuda de la voluntat d'imitar la de Castiglione, volia convertir-se en un manual dels perfectes cavallers de la cort. I de les perfectes dames.⁵⁴ El comte Castiglione mateix, ho havia intentat, això: ell va veure el seu treball "come un ritratto di pintura della corte d'Urbino."⁵⁵ A través dels seus quatre *llibres*, Baldassar Castiglione anava a reflexionar sobre les condicions indispensables dels bons cortesans: la nissaga -la noblesa-, la constitució física i moral, la cultura necessària per

---

⁵² Les citacions d'aquest llibre de Milà s'acorden amb la nostra transcripció (vegeu la nota 54), basada en l'exemplar de l'edició de Joan d'Arcos (València, 1561) conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, R-12933. Oferim les referències, en aquest treball, remetent a les pàgines d'aquell exemplar, fàcilment localitzables, per altra banda, a la nostra edició.

⁵³ Ja ho destacava Fuster, J.: "Lectures...", p. 83.

⁵⁴ Sobre la voluntat didàctica de Milà, en les seues obres, vegeu Escartí, V.J.: "El cortesano i Lluís del Milà: notes al seu context" a Milà, Ll. del: *El cortesano*, a cura de V.J. Escartí, 2 vols, València, 2001, pp. 11-97.

⁵⁵ Castiglione, B. de: *Il libro del cortigiano*, a cura di G. Carnazzi; introduzione di S. Battaglia, Milà, 1987, p. 50.

viure a la cort, el temperament i l'experiència vivencial, els usos i els bons comportaments, "il gusto dell'arguzia e della facezia, con la burla"... I al seu costat, la imatge de la "dama di palazzo". Entre el cortesà i la dama naixia finalment l'amor de caire platònic, com una exquisita manera de gaudir de la vida.⁵⁶ Tanmateix, l'autor era conscient que era "quasi impossibile trovar un omo così perfetto come io voglio che sia il cortegiano."⁵⁷ Tot i que el seu disseny literari s'hi acostà prou. O almenys el suficient per impactar la societat del seu temps. Còpies fragmentàries de l'obra del comte Baldassar circulaven manuscrites per Nàpols -com ell mateix afirma al pròleg del seu llibre-;⁵⁸ des d'allà mateix degué enviar-li un exemplar, després del 1528 -data de la publicació de l'obra-, Garcilaso a Boscà, recomanant-li la seua traducció en castellà.⁵⁹ Aquella traducció de Barcelona, apareguda el 1534 -o qui sap si un exemplar de la versió italiana- arribà a mans de les dames valencianes, que el llegien amb interès. Ho reconta Lluís Milà, a l'Epístola que encapçala el seu *Cortesano*:

Hallándome con ciertas damas de Valencia que tenían entre manos el Cortesano del conde Balthasar Castellón, dixeron que qué me parecía d'él. Yo dixé:

"Mas querría ser vos, conde,
que no don Luys Milán,
por estar en essas manos
donde yo querría estar."

Respondieron las damas: "Pues hazed vos un otro, para que halleguéys a veros en las manos que tanto os han dado de mano." Prové hazelle y ha llegado a tanto que no le han dado de mano, sinó la mano para levantalle.

Tiene estas partes que diré: da modos y avisos de hablar sin verbosidad ni afectación ni cortedad de palabras, que sea para sconder la razón; dando conversaciones para saber burlar a modo de palacio. Representa la corte del real duque de Calabria y la reyna Germana con todas aquellas damas y cavalleros de aquel tiempo. Abilitando algunos que para dar plazer fueron abilitados por el duque; aziendo que hablen en nuestra lengua valenciana como ellos hablaven, pues muchos que han scrito usaron

---

⁵⁶ Battaglia, S.: "Introduzione" a Castiglione, B.: *op. cit.*, pp. 8-9.

⁵⁷ Castiglione, B.: *op. cit.*, p. 53.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 49-50.

⁵⁹ Vegeu més avall.

scrivir en diversas lenguas para bien representar el natural de cada uno. El principio d'este libro comienza representando una caça que hazen la reyna y el duque, donde fuy mandado que pusiesse por obra el Cortesano que las damas me mandaron que hiziesse.⁶⁰

Creiem que la citació mereix ser reproduïda en tant que permet veure, en efecte, els motius pels quals Milà escriu el seu llibre i les concommitàncies amb el seu model -almenys preteses. A la fi, retrata la cort del duc de Calàbria i la reina Germana i mostra més que l'ideal dels cortesans, la realitat d'uns determinats cortesans. Però, en qualsevol cas, uns cortesans que parlen *a la manera* que Milà hauria volgut que parlassen per tal de saber bé "burlar a la manera de palacio": és a dir, ser enginyosos en la conversa, de la mateixa manera que ell es mostra ocurrent, en contestar a les dames que llegien l'obra de Castiglione.

Milà aconseguix reflexar en la seua obra la forma de vida de la cort dels virreis de València, amb tanta brillantor com podia esperar-se del moment i de qui desempenyava el càrrec. Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, era nét d'Alfons el Magnànim, i si bé no degué ser un home de moltes lectures, va tenir al seu abast la biblioteca reunida pel seu avi.⁶¹ Ara bé, criat a la cort napolitana -almenys en la seua infantesa- i amb l'influx de les seues germanes, també residents a la cort valenciana, i, en especial, de la virreina Germana de Foix, aconseguí una cort lluïda.⁶² La virreina de

---

⁶⁰ Milà, L.: *op. cit.*, f. 3r. i v. s.n.

⁶¹ Vegeu Petrucci, A.: "Biblioteca, libri, scritture nella Napoli aragonesa", dins *Manuscrits del duc de Calàbria. Còdexs de la Universitat de València*, València, 1991, pp. 9-19. Vegeu també Fuster, J.: "Lectures...", p. 83, on afirma, a propòsit de les obres de Petrarca que tenia el duc a la seua biblioteca, que "no les hauria llegides: devia llegir poc, i, de segur, només llibres de cavalleries."

⁶² Els estudis sobre la cort dels ducs de Calàbria gaudeixen d'una certa tradició. No citarem ací totes les aportacions, però sí algunes d'aquelles que ens han semblat més interessants. Al fons Nicolau Primitiu de la Biblioteca Valenciana es conserva un manuscrit datat el 1891 de Cruilles, Marqués de: *Noticias y documentos relativos a doña Germana de Foix, última reina de Aragón* (ms. 95), que encara pot ser útil. Vegeu també Querol y Roso, L.: *La última reina de Aragón, virreina de Valencia*, València, 1931; Almela i Vives, F.: *El duc de Calàbria i la seua cort*, València, 1958; Gamir Garcia, M. de la C.: *Doña Germana de Foix, virreina de Valencia (1523-1536)*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1961; Pinilla Pérez de Tudela, R.: *El virreinato conjunto de doña Germana de Foix y don Fernando de Aragón (1526-1536). Fin de una revuelta y principio de un conflicto*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1982; i Martí Ferrando, J.: *Poder y sociedad durante el virreinato del duque de Calabria*, 4 vols., Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1993. Un text de divulgació, encara, podeu consultar-lo a Pinilla, R.: *Valencia i doña Germana*, València, 1994. No cal dir que la vàlua d'aquestes obres

Foix, com és ben sabut, gaudia especialment en fer celebracions festívoles, i algun historiador antic, com el castellà Prudencio de Sandoval, ja li ho va retraure:

era amiga mucho de holgarse y andar en vanquetes, huertas y jardines, y en fiestas. Introduxo esta señora en Castilla comidas sobervias, siendo los castellanos y aun sus reyes muy moderados en ésto. Passávanle pocos días que no combidasse o fuesse convidada. La que más gastaba en fiestas y vanquetes, con ella era más su amiga. D'este desorden tan grande se siguieron muchas muertes, pependencias, que a muchos les causaba la muerte el mucho comer.⁶³

O per dir-ho d'una altra forma, a la cort dels virreis -vencedors de la revolta de les Germanies-, sembla que la major preocupació eren les festes: tot just l'ambient que retrata Milà: caceres, música i cançons, menjars, converses frívoles i enginyoses, representacions teatrals, bufons i cortesans, nobles, dames, músics i poetes. En definitiva, tots els qui podien "burlar a la manera de palacio", perquè freqüentaven les sales d'aquells edificis regis.

Dins aquella manera de parlar i de viure és on cap també la moda de la nova poesia italiana i l'admiració per Petrarca: la imitació dels seus versos, el "petrarquejar" - encara que "malament"- de què parla Fuster.⁶⁴ I, llavors, és on es veu igualment la influència de March. Talment com quan Boscà parlava de Petrarca i Dante i acaba parlant del poeta valencià. Milà, en escriure sonets, vol imitar Petrarca, però també imita el valencià March.⁶⁵ Bastaran un parell d'exemples per veure que en els sonets de don Lluís Milà, tot *sona* als versos de March:

De bien y mal mi vida me sostiene
porque el bivar se vaya conservando:
con sólo el bien no va el saber reynando,

és molt relativa pel que a nosaltres ens interessa ara -l'aspecte cultural- però de ça i lla es poden traure dades més o menys interessants i, per suposat, poden ser ben útils per conèixer dades biogràfiques -sobretot les obres més antigues- o aspectes de política local -referida especialment a la revolta de les Germanies.

⁶³ Sandoval, P. de : *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, Anvers, 1681, *apud* Querol y Roso, L.: *op. cit.*, p. 62.

⁶⁴ Fuster, J.: "Lectures...", p. 79.

⁶⁵ Joan Fuster ja en donà exemples a bastament, i ho explicà: "Els primers sonets de Milà són, en efecte, sonets, però conserven el metre tradicional català, amb l'*atur* en la quarta" (Fuster, J.: "Lectures...", p. 84)

pues no's pesar el mal que de vos viene.
 Amor, Amor, pues mandas que yo pene,
 sostiéneme, que muerto desseando
 no vea yo que vas de mi burlando,
 qu'en posta voy y nadi me detiene.
 Corro al morir y muerte no me quiere,
 cansado stoy y siento gran descanso,
 quiero llorar y voy de mi riendo.
 Sé qué dirá, quien tal por vos se viere
 fiero león amor le buelve manso,
 que gran amor de sombras va temiendo.
 O aquest altre:
 Gran bien durmiendo vengo a ensoñarme.
 No sé yo en sueños qu'es lo que me crea.
 Séos dezir que tanto me recrea
 que yo querría nunca despertarme.
 Dizen que sueños son gran vanidad
 y a vezes vemos ser muy verdaderos,
 mas veo mal en todos mis agüeros
 que hijos son de vuestra crueldad.
 Amor, amor, ¿qué tengo de creer
 pues tu me hazes reyr y llorar?
 Hazme dormir, pues huelgo de ensoñar
 que vanidad a ratos da plazer.
 O bien o mal de ti sepa lo cierto,
 que en fin es pena un bivir incierto.⁶⁶

L'ombra de March, doncs, es deixa sentir. I no podia ser altrament. Al cap i a la fi, Lluís Milà, amic i rival literari de Joan Ferrandis d'Herèdia, un altre poeta i habitual a la cort de la virreina de Foix, no podia viure tan al marge que no conegués March com el coneixia el mateix Herèdia.

Hem de pensar, a més, que March fou l'únic poeta en la nostra llengua que Herèdia considerà digne de tenir en compte, a l'hora de versificar, de fer-ne imitació. En aquest sentit, Herèdia, la producció del qual és en la seua gran majoria en castellà, pràcticament només usà la llengua materna en composicions de caire popular, tradicional, i en les composicions que féu *a la manera* d'Ausiàs March, un detall que ja

---

⁶⁶ Tots dos sonets es troben a la *Jornada sexta* de Milà, L.: *op. cit.*, p. 288, numerada a mà, posteriorment, de l'exemplar que fem servir, en tant que l'original no presenta numeració impresa dels fulls.

va ser destacat per un dels nostres primers bibliògrafs i menys conegut, Llorenç Martínez de la Vega.⁶⁷

Joan Ferrandis d'Herèdia, escriptor culte i versàtil, no ens sembla que fes cap "hábil y estimable *pastiche* de sus versos al estilo de Ausias March", com l'ha qualificat un poc encertat editor modern de la seua obra.⁶⁸ La llengua emprada per Herèdia, encara, no és "el falsamente llamado lemosín", ni aquella llengua tampoc "no se consideraba valenciana".⁶⁹ Herèdia, poeta vinculat a la tradició nacional en molts aspectes, es mostrava atent a les modes estrangeritzants que provenien de Castella i eren ràpidament assimilades -la poesia que s'anomena *de cancionero*-⁷⁰ o a aquelles altres que provenien d'Itàlia. Ferrandis d'Herèdia, a cavall entre la tradició medieval -de Castella i de la Corona d'Aragó- i la modernitat representada en part pel Renaixement

---

⁶⁷ En l'article que dedica a Herèdia, afirma el següent: "Son todas sus obras en lengua castellana. Usó poco de la suya natural valenciana. Hace algunas coplas al modo de la compostura de aquel nuestro profundísimo i antiguo poeta Ausias March. Pondré sólo una copla por muestra del paño:

Amor no-s pot clamar de mi en res,
que no haja fet en mi quant ha pogut.
En fer-me torts, per on só conegut
per ell qui só, com ell per mi qui és.
Yo comportant i ell fent, puix he fet més,
guanye l'honor qu-ell per mi ha perdut
i així veurà l'estat d'on és caigut
y on só assumpt sufrint sos desplaers.

Entre otras graves de sus obras, de las 10 cosas (?), lo que más lo parece es un largo diálogo en que se remeda el uso, trato i pláticas que las damas entonces en Valencia acostumbraban hazer i tener en las visitas. Assí se intitula. Quiso velle el duque de Calabria i representóse en el Real, que entonces aún andavan las comedias en pañales y se permitian y utimavan (*sic*) estos diálogos". (Martínez de la Vega, Laurencio: *Vidas de varones ilustres valencianos*, Real Academia de la Historia de Madrid, sig. 9/546, pp. 3-4)

⁶⁸ Vegeu Ferreres, R.: "Prólogo" a Fernández de Heredia, J.: *Obras*, Madrid, 1955, p. XXXI.

⁶⁹ *Ibidem*, p. XXX.

⁷⁰ No de bades, la primera gran compilació d'aquesta mena de poesia de caire tradicional elaborada per poetes cultes es portà a termini a València, el 1511, i se'n feren mil exemplars (Vegeu Serrano Morales, J.E.: *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, València, 1898-1899, pp. 78-79). El 1514, però es féu una segona edició, a València mateix (Vegeu *Cancionero general*, Hernando del Castillo, València, 1511) Ed. facs. Cal destacar, a més, que entre els poetes seleccionats en aquesta edició ja figura Ferrandis d'Herèdia i són ben nombrosos els autors valencians que hi apareixen i escriuen tant en castellà com en la llengua pròpia. I les composicions en aquesta llengua continuen sent publicades, quan l'obra es reedita a Sevilla, dos dècades més tard (Vegeu *Cancionero general en el qual se han añadido agora de nuevo en esta última impresión muchas cosas buenas*, Sevilla, Juan Cromberger, 1535. Biblioteca Nacional de Madrid, R-22316).

de la cort virregnal dels ducs de Calàbria, no podia passar per alt Ausiàs March. El seu "renaixement" anava a enllaçar de manera directa amb els pressupòsits del Manierisme. O s'hi avançaven, per poc assentats els renaixentistes, potser.

Fos com fos, Ferrandis d'Herèdia -al que li suposem un interès per la poesia de March anterior a l'edició de Romaní, a qui coneixia perfectament per cert-,⁷¹ va imitar el poeta medieval amb encert i solemnitat i amb cura. I a la fi, no feia cap altra cosa que seguir una de les vies de renovació de la poesia local que estaven al seu abast. Una via que també fou assajada a Barcelona per poetes com Pere Serafi o Joan Pujol i que a València, i en la llengua de March, només donà els fruits d'Herèdia. Escassos, és cert; però, almenys, indiciaris.⁷² Milà i Herèdia representen, a València, la presència del

---

⁷¹ Ferrandis d'Herèdia, el qual, com el mateix Milà, fa aparèixer personatges del moment en les seues obres, només esmenta en una ocasió a un tal Romaní que, al nostra parer, no pot ser altre que don Baltasar de Romaní (vegeu més avall).

⁷² Heus ací les "Tres coblas al modo de las de Ausias March, en lengua lemosina"

Amor no·s pot clamar de mi en res
que no haja fet en mi quant ha pogut;
en fer-me torts, per on só conegut
per ell qui só, com ell per mi qui és.
Yo comportant y ell fent, puix he fet més,
guanye l'honor qu-ell per mi ha perdut
y axí·s veurà l'estat d'on és caygut
y on só assumpt soffrint sos desplaers.
Bé crech qu-amor si en lo conte caiguera
de bé tan gran que nunca mal me fera.

Ja fuy tan molt com ara só no res
y si res só, no allò que ser solia,
en mi que pot ser res, que ya res sia
si per qui fuy no só, puix ya no és.
Oh cruu remey, mas tan sens ell estich
que vull la mort. Volgués-me·lla almenys,
puix fen lo més, matant-me feu lo menys
mas no hu farà que·m té per enemich.
Mes ho só yo mon enemich mortal,
que vull lo bé de qui m'ha fet lo mal.

Ab tanta por me té lo mal present
que del passat ja casi no·m recort,
on sent, si en mi tot sentiment és mort,
sinó·l voler sentir més lo que sent.
De qui tinch por ni quin perill m'espanta?
Què·m poden fer que en mi ja fet no sia?

record de March: hi degué haver un interès per l'obra de March entre la noblesa i els ambients benestants de la ciutat.

En fi, l'ambient literari valencià del primer terç del segle, l'establiment d'una cort fins a cert punt brillant, a la manera del Renaixement -a la manera d'Itàlia, en definitiva-, amb veleïtats petrarquesques, poc o molt assimilades, i amb un record certament present de la figura del poeta valencià, segurament propiciava, en definitiva, que algú portàs a la impremta les obres de March. De fet, entre les jornades que relata *El Cortesano* de Milà i l'edició de Romaní només van uns pocs anys. Per dir-ho d'una altra manera: de l'interès per Petrarca que mostra la societat que apareix a l'obra de Milà i de l'ausiasmarquisme mal dissimulat d'aquest o de la imitació confessada de Ferrandis d'Herèdia a l'edició i la traducció que portà a termini Romaní només hi ha una passa. Una passa, però, prou definitiva.

Sens cultivar est troz de terra mia
n'ha tret amor l'esplet y res no hi planta.
Y axí hu cull trist, fadat de males fades,
com de noguer lo fruit a bastonades.

(Transcrivim a partir de l'edició de Ferreres a Fernández de Heredia, J.: *op. cit.*, pp. 170-171, però modifiquem la puntuació i l'accentuació, per tal de fer entenedor el text).

II. Sobre Baltasar de Romani i la seua edició de March.

En l'ambient cultural de la cort dels ducs de Calàbria, com s'ha vist, hem pogut detectar, si no una declarada influència de l'obra del poeta senyor de Beniarjó, sí almenys un seu lleuger influx; volgut o no, però cert. Els representants més brillants d'aquell cercle de lletraferits -Milà i Herèdia-, no s'hi podien sostraure.

Al recer d'aquell record de March, o precisament pel gust per Petrarca que a poc a poc anava imposant-se, com ha estudiat Fuster, fou possible que hi aparegués una edició de l'obra de March.⁷³ Amb unes característiques ben peculiars, a més. El 10 de març de 1539⁷⁴ eixia de les premses de Joan Navarro⁷⁵ la primera edició de l'obra de Marc -una selecció, més bé- acompanyada de la traducció castellana corresponent.⁷⁶ A

---

⁷³ "No fóra cap disbarat suposar que l'eufòria petrarquista dels salons del duc de Calàbria comportés, d'alguna manera, un interès simètric per Marc" (Fuster, J.: "Lectures...", p. 84).

⁷⁴ Al f. 119v es pot llegir el següent colofó: "Ha sido impressa la presente obra en la muy noble ciudad de Valencia, por Juan Navarro. Acabósse a diez del mes de março, año MDXXXIX."

⁷⁵ Sobre aquest impressor, o millor dit, sobre els dos d'aquest mateix nom, vegeu Serrano Morales, J.E.: *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, València, 1898-1899, pp. 366-375. Vegeu també Berger, Ph.: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, 2 vols., València, 1987, vol. II, pp. 532 i 546.

⁷⁶ *Las obras del famosísimo filósofo y poeta mossén Osias Marco, caballero valenciano de nazió catalán. Traduzidas por don Baltasar de Romani y divididas en quatro cánticas, es a saber: cántica de amor, cántica moral, cántica de muerte y cántica spiritual*, València, Joan Navarro, 1539 (A les terres valencianes es conserven un parell d'exemplars, un d'ells a la Biblioteca Valenciana (Gregori Maïans, XVI/445) i un altre a la Biblioteca Gabriel Miró, d'Alacant. A la Biblioteca Nacional de Madrid se'n conserven dos (R/1033 i R/10300) i a la Biblioteca de Catalunya n'hi ha dos més (10-VI-39, que es troba incomplet, i el del Fons Bonsoms 7-IV-6). A la biblioteca Lázaro Galdiano,

l'Epístola de don Baltasar de Romaní al excelentíssimo señor, el duque de Calabria, el destinatari nominal de la publicació, Romaní ens explica perquè es decidí a fer aquella operació de traducció i edició. Primer, però, lloa el besavi del duc de Calàbria, el rei Alfons el Magnànim, el qual

no solamente a sus vassallos y criados dió exemplo que amassen las letras, mas aun a los príncipes, sus descendientes, dexó por successión y heredamiento este divinal desseo y contino exercicio.

Aquesta predisposició "genètica" -Romaní parla d'"alta sangre"- és, a la fi, la causa que l'editor i traductor de March li dedique el seu treball:

Pues, como ya la experiencia del mundo y mi edad me retruxessen en los baxos techos de mi casa, buscando algunos libros en que leyesse, hallé entre los otros las moralidades de Osias Marco, cavallero valenciano, en verso limosín escritas, y trabajando d'entender sus dificultades, tantas vezes leyendo lo que dudava, puse la vista por sus metros, que fuí movido a traduzillos en lengua castellana por su mismo estilo. Si por este trabajo alguna merced merezco, sea que vuestra excelencia a los sabios mande corregir mis faltas, y a los embidiosos que traduzgan las otras obras de Osias Marco que aquí faltan.

Romaní, amb això, ens donava diverses pistes per entendre la seua maniobra. Era un home d'una certa edat i potser cansat del món, cercava el refugi de la lectura. I hi tenia alguns llibres, a casa seua. Entre aquests, trobà l'obra de March. Els dubtes que li plantejà aquella lectura farien que s'hi posàs a la traducció i que aquest text el regalàs al virrei. Un virrei que suposadament hauria tingut els mateixos dubtes, o ben semblants, en llegir l'obra de March. Perquè de fet, Romaní, a canvi de solventar aquelles incògnites suposava que "alguna merced merezco".

L'erudit Amadeu Pagès,⁷⁷ ben segur que massa precipitadament i potser influït per un desconeixment quasi generalitzat, en la seua època, de la situació lingüística de la València del XVI,⁷⁸ deduí que la traducció confirmava, en la pràctica, l'abandó de la

---

de Madrid, encara, se'n conserva un altre exemplar).

⁷⁷ Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 55-56.

⁷⁸ Com a mostra, citem un fragment del clàssic treball d'Henri Mérimée, publicat per primera vegada el 1913, que fa referència a la situació lingüística a València, pel 1555: "En el Consell de la ciudad se obstinan en redactar en valenciano las actas de las sesiones, que forman, bajo el título de *Manuales de consells y establiments*, una colección

llengua nacional en aquestes terres nostres -i la seua consegüent incomprensió-, i no parà esment en un detall que al nostre parer és ben significatiu: l'edició de Romaní anava adreçada a Ferran d'Aragó, besnét d'Alfons el Magnànim i duc de Calàbria i virrei de València (1526-1536), el qual ben segurament que no parlava la llengua del poeta i li costaria poc o molt d'entendre. D'aquest punt -i no de la situació lingüística valenciana- es podria deduir la necessitat d'una traducció clarificadora en aquella edició. Al cap i a la fi, el 1538 -només un any abans- mossén Pere Antoni Beuter havia publicat la seua *Primera part de la història de València* en la llengua del país, malgrat que després l'arribàs a traduir pensant en un mercat més ampli.⁷⁹ D'altra banda, és obvi que don Baltasar de Romaní hauria pogut publicar només la seua versió castellana, si l'única cosa que volia era agradar al seu protector; però, si no ho féu, fou, segons ens sembla, perquè ell -o l'editor, o qui pensàs en l'hipotètic mercat d'aquell llibre- creia que els versos d'Ausiàs March encara podien ser perfectament entesos i ben entesos entre els seus connacionals, i que calia difondre'ls. Romaní, o l'impressor Navarro, sabien que March podia ser llegit en "versió original". Evidentment, quan el públic a qui s'adreçarà aquell treball de Romaní ja no podrà llegir els versos de March en la seua llengua original, aleshores només es publicarà la versió castellana de Romaní, com és el cas de la reimpressió sevillana de Juan Canalla, del 1553, tal com esmentarem més avall. A més, i per si tot açò no fos suficient, hi comptem amb el testimoni de dona Àngela de Borja i Carròs de Vilaragut, la qual, almenys uns anys abans del 1546, havia demanat al batle general del regne de València una versió el més fidel possible a l'original de March; i res no fa pensar en dificultats lingüístiques ni de comprensió, que podien

---

de doscientos treinta y dos registros, y este suso continuará hasta el 18 de agosto de 1707; pero esta supervivencia piadosamente respetada no correspondía a ninguna realidad. Cuando el 30 de agosto de 1707 se escribió en el registro un acta en castellano, cuando, con el tomo CCXXXIII, se pasa de la serie de los *Manuals* a la de los *Libros capitulares*, los regidores valencianos se encontraron, por una ficción piadosa, con un siglo y medio de atraso.

Al alborear el siglo XVII, la ruina del valenciano era unánimemente reconocida" (Cite per la traducció cast. Mérimée, H.: *El arte dramático en Valencia*, 2 vols., València, 1985, vol. I, p. 223).

Ens excusem, per la llargària de la citació, però hem cregut que dóna una idea prou aproximada de la visió que podien tenir aquests hispanistes -més o menys coneixedors de la història i la cultura de la Corona d'Aragó- de la situació valenciana.

⁷⁹ Vegeu Escartí, V.J.: "Introducció" a Beuter, P.A.: *Cròniques de València*, València, 1995, pp. 9-27.

existir, òbviament, però no fins al punt que de vegades s'ha insinuat.

L'edició de Romaní, doncs, tenia un doble destinatari: per una part, un públic més o menys general i que hem de suposar de l'estament nobiliari o benestant i culte del regne; i per una altra banda, el virrei don Ferran d'Aragó i la seua cort, el seu àmbit personal. Ara bé, per què trià Romaní aquest protector? I per què trià, a més, una obra com aquella?

Les respostes a aquests interrogants podem trobar-les, potser, si ens fixem en qui era don Baltasar de Romaní i sabem algunes circumstàncies de la seua vida. Fuster afirmava que, sobre ell,

quasi no tenim notícies, fa l'efecte que degué ser un d'aquells nobles valencians que giraven entorn del duc de Calàbria i que en alguna ocasió devia ocupar-se 'escriure versos (...). Podem suposar-lo més aviat com un personatge gris de la cort, i encara absent de les festes de la reina Germana.⁸⁰

Fuster, a més, apuntava la possibilitat que fos un Baltasar de Romaní que apareix en *El Cortesano* de Milà⁸¹ i en un text més bé circumstancial de Joan Ferrandis d'Herèdia, el qual, des del nostre punt de vista, caldria posar en contacte amb la que seria recent publicació d'*El Maestro* de Milà, i per tant al voltant de l'any 1536.⁸² Heus-ne ací el text de Ferrandis d'Herèdia en què participarien cinc cavallers (Pujades, don Francesc Fenollet, un "Tesorero", el mateix Joan Ferrandis d'Herèdia i Romaní). Aquest col·loqui, en mancar-li l'altre que el motivà, perd alguna part del seu significat, encara que no del tot:

---

⁸⁰ Fuster, J.: « Lectures... », pp. 70-71.

⁸¹ En un passatge inicial de l'obra, Milà descriu les vestimentes al·legòriques que portaven els participants en aquell *jornada* festívola. Després d'haver descrit diverses robes i els "motes" que portaven, significant els estats ànims o amorosos dels portadors, l'autor escriu

"Dixo don Luys Milán:

-Señora doña Ana, lo que se deve callar no es de dezir, y lo que se puede dezir no's de callar. Las mejores invinciones son las que ellas mismas hablan sin letrado. Y estas apenas las hallan sino los bien invincionados cortesanos. como fue el almirante de Castilla (...) y nuestro cavallero valenciano don Balthasar Romaní, que tray'a un sino de libra, que es uno de los sinos del cielo; que esta invinción quiere dezir: Sí, no delibera. Como es verdad que sí o no delibera al que espera" (Milà, L.: *op. cit.*, p. 19 de la numeració de l'exemplar que usem).

⁸² Vegeu el *Libro de música de vihuela de mano intitulado El Maestro*, València, Francesc Díaz Romano, 1536.

Don Luis Milán envió un coloquio muy largo a don Joan Fernández. Respóndele con otro.

Puj. Como esto toca a mi
de parte de un caballero,
don Francisco, Tesorero,
Joan Fernández, Romaní,
que respondáis os requiero.
De este caballero noble,
yo soy su procurador.
Él es un gran tañedor:
quitado que dé un redoble
tiene muy poco primor.
A muchas, que no pensáis,
da liciones de maestro.
Es cantor, mas no muy diestro.

Fer. Pues que tanto le quitáis,
quitalde y séase vuestro.

Puj. Él imprime una doctrina
harto vieja en el tañer:
ciertas reglas de poner.

Tes. Del que tañe haze gallina,
¡por Dios que es cosa de ver!

Rom. Si se le descose suela
de las calças, a lo menos,
yo no preciaría menos
los puntos de su vihuela,
si para coser son buenos.

Fran. ¿Aquesta larga escriptura,
fuistes vos quien la ordenó?

Puj. Dígoos, señores, que no;
que harta mala ventura
fuera mía hazerla yo.

Fer. Dejaos de dissimular,
no os corráis, volved en tranco.
Aunque venís rubio y blanco,
porque le hagáis trovar
os dejamos passar franco.
En començando a leer,
dijimos al escribano:
¡Qué trobas para verano!
¿Cómo pudistes traer
cosa tan fría en la mano?

Puj. Moriré si nunca fue

cosa jamás tan reída.
 Tes. Y aún él, por essa caída,
 ha votado de ir a pie
 descalço toda la vida.
 Fer. En las barbas me ha tocado,
 en muy poco me ha tenido;
 si se me hubieran caído
 él me dijera pelado
 por bien que fuera vestido.
 Gran empresa ha sido, en fin,
 meteros vos en tal trance,
 porque más primor alcance,
 dezid que trove en latín,
 que mal acierta en romance.
 Rom. Cosa que tanto importuna
 no la nombren al revés:
 coloquio con tantos pies
 y sin cabeça ninguna
culoquio le digan que es.

Si tant en un cas com en l'altre es tracta de Baltasar de Romaní, val a dir que el tindriem situat pels salons de la cort dels ducs de Calàbria, si bé no amb el mateix protagonisme que els altres personatges d'aquella cort. Almenys, durant els anys 1535 - data en què se situen les jornades d'*El Cortesano*- i el 1536-1537, data *post-quem* de la publicació d'*El Maestro*, ço que vol dir l'ahir mateix de l'edició de March a cura de Baltasar de Romaní, que degué entrar a la impremta a la fi de l'any 1538.

Però no només això. El "personatge gris" de qui parlava Fuster, potser que comence a prendre forma gràcies a un procés judicial que es conserva a l'Arxiu del Regne de València.⁸³ I si bé encara no podem saber per què els bibliògrafs antics el qualificaren com a "poeta", malgrat que no aportaren ni un sol títol d'una obra seua,⁸⁴ sí

---

⁸³ Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència*, 3a part, núm. 67.

⁸⁴ Posem com a exemple el que diu Ximeno: "Fue don Baltasar poeta muy facundo, hombre dotado de ingenio vivo y perspicaz, y de gran destreza en la inteligencia del idioma lemosín o proenzal que usaron los antiguos valencianos y catalanes. De orden del serenissimo don fernando de Aragón, duque de Calabria, virrey y capitán general del reyno de Valencia, traduxo en verso castellano con suma propiedad y elegancia las obras de nuestro celebradissimo poeta mossén Ausias March" (Ximeno, V.: *op. cit.*, vol. I, p. 86).

O, encara, l'extracte de Rodríguez que recull Esquerdo: "Don Baltasar de Romaní y Llançol, poeta excelente y fecundo ingenio, tradujo con propiedad las quatro cántias del insigne Ausias March del idioma natural al castellano..." (Esquerdo, O.: *Ingenios valencianos*, p. 22, Arxiu Municipal de València, Fons Serrano Morales, ms.

que podem oferir dades interessants de la seua vida, algunes, fins i tot, útils per tal d'entendre el seu interès en March.

En primer lloc cal dir que el procés a què ens referim és un document extensíssim i que en el seu moment degué ser molt conegut a la ciutat, si tenim en compte que en un moment del mateix varen arribar a declarar més de vuitanta veïns de València, molts d'ells de les cases més importants.⁸⁵ I encara, a pesar que es va resoldre en contra de don Baltasar, a la mort d'aquest la seua viuda el continuà.⁸⁶ El motiu d'un tal procés fou la possessió del senyoriu de Beniparrell, del qual es declarà hereu don Baltasar en morir un seu germà, de nom Jaume. Un cosí germà d'aquests, el mestre racional del regne de València, Joan Escrivà, va pretendre el senyoriu d'aquell lloc, i per això interposà la causa esmentada.

El procés, a més, té una certa part poc clara, en tant que a don Baltasar se li

---

4490).

⁸⁵ A més dels implicats més directament, els testimonis que es produïren entre 1520 i 1524, afectaren, pràcticament, tots els estaments de la ciutat. Heus-ne ací els noms dels acudiren a fer aquelles declaracions: Miquel Joan, veguer de la Reial Audiència; don Ferrando de Torres, cavaller i batle general; Gaspar Eiximeno, notari i escrivà del consell de la ciutat; Joan Artés, cavaller i comanador de Santiago; Melcior Figuerola, ciutadà; Guillem Ramon de Montagut, cavaller i comanador de Santiago; Joan Mora, ciutadà de Xàtiva; Joan Navarro, Lluís Pasqual i Lluís Martínez, Joan Esinecart, mestre Francí Real, sastres; Joan Fenollar, Bernat Lleó, Bertomeu Garcia, Felip Martí, Bernat Dalmau, Joan Munyós, Nofre Alfonso, Miquel Aranda, Francesc Benet de Vera, Bertomeu Aguilar, Joan Serra, Bertomeu Ferrer, Onofre Aller, Joan Soler, Felip Abella, notaris; Pere Nicolau, ciutadà, i el seu fill del mateix nom; Pere Sans, prevere beneficiat en la Seu de València; Jeroni Gil, ciutadà; Jaume Navarro, peraire; Joan Guerau "clergue simplement tonsurat e sindicat"; Caterina Galmés; Miquel Pérez, Lluís Lladró i Nicolau Benet d'Alpont, ciutadans; Baltasar Pellicer, donzell; Pere Castellà, ciutadà i lloctinent del mestre racional; Joan Carrasquer, doctor en lleis; Miquel Figueres, prevere i beneficiat en la Seu de València; agustí Agramunt, "òlim notari e ara prevere"; Martí Llòpiz, "òlim cinter e ara pesador de l'ofici del mustaçaf"; Jaume Ferrandis, "missatge de la longeta del mustaçaf"; Jeroni de Castellví, "natural e domiciliat en lo Cap de En Godor, de la illa de Serdenya, e ara resident en la present ciutat de València"; Menelau Gras; Bertomeu Roís, escuder de misser Pere Navarro; Joan Guerau, clergue; Joan Servés, llaurador de Silla; Pere Verdú, llaurador d'Albal; Jeroni d'Íxer, Lluís Ferrer, Jeroni Disla, Francesc Fenollet, Joan d'Artés, Jaume Joan Pardina, Ricard Martí, Onofre Giner, Guillem Ramon de Montagut, cavallers i comanadors de l'orde de Santiago; Jeroni Castelló, Baltasar Rossell, Miquel Dàssio, i Bernat Ferrer de Munyós, canonges de la Seu de València; Jeroni Gosalbo i Francesc Lluís Llistó, mercaders; Lluís Mascó i Joan de Pròxita; Bernat Roís de Corella, senyor de Nàquera; Francesc Riudaura, rector de l'església de Ternils; Cristòfor Sabater, prevere, xantre de la Seu; Jeroni Pardo de la Casta, comanador de Montesa, Jeroni almunia, cavaller; Lluís Boil, mestre en sacra teologia, comanador i provincial de l'orde de la Mercé; Miquel Samsó, lloctinent del comanador de la Mercé; i frare Sanç, de la Mercé; a més dels jutges àrbitres que arriben a escollir en un determinat moment, Francesc Joan de Pertusa i Gaspar Cruilles, cavallers. (Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència, 3a part*, núm. 67, ff. 145 i ss. fins a la fi del volum).

⁸⁶ Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial audiència, 3a part*, núm. 1222.

reclama la possessió del senyoriu de Beniparrell perquè l'acusen de ser "persona eclesiàstica", i això, per tal com ell se fa dir "comanador" i porta la creu de Santiago al pit, com acostumen a fer els comanadors.⁸⁷ Les respostes de don Baltasar -al qual en el procés sempre se li diu Escrivà o Escrivà de Romaní, mentre que a l'oposant se li reserva el cognom de Romaní-⁸⁸ a aquestes acusacions cal dir que són realment enginyoses de vegades, i recorden, en bona mesura, el "burlar a la manera de palacio" de què parlava Milà.⁸⁹ Però la qüestió de fons era més seriosa.

---

⁸⁷ Els capítols de l'acusació que fan referència a aquest punt són els següents:

"XXIII (...) lo dit mossén Baltazar Scrivà passa de tretze o quatorze anys que en los pits, damunt lo sayo, porta e acostuma a portar les ensinyes que porten e acostumen a portar los comanadors de l'orde de Santyago (...).

XXXVIII (...) lo dit mossén Baltazar Scrivà per tot lo dit temps de dotze o quatorze anys o més, continuament à portat hi és estat vist portar la dita creu vermella a modo d'espasa, axí damunt lo sayo com damunt lo corpus, e açò palesament e pública (...).

XXX (...) lo dit mossén Baltazar Scrivà se deya e nomenava comanador de Santyago, e com lo cridaven comanador se entenia per aquell nom de comanador de Santyago (...)

XXXI (...) hi en totes les fermes de lestres e altres coses se deya e nomenava comanador" (*Ibidem*, f. 17v)

⁸⁸ L'herència en qüestió, el senyoriu de Beniparrell, provenia d'Elisenda de Romaní (al nostre procés, Elitsén), una cosina germana de Manfred Escrivà, besavi de Baltasar de Romaní. El fill del tal Manfred, Eiximén Peres Escrivà de Romaní, fou conseller i primer falconer de Joan II, i es casà amb Beatriu Ram, hereva de dos germans protonotaris d'Alfons el Magnànim, la qual cosa aconseguí la protecció dels Trastàmars a la família. Un fill d'aquests, Eiximén Peres Escrivà de Romaní i Ram arribà a ser virrei de Sardenya i fou el pare del nostre Baltasar de Romaní (Aquestes dades provenen de l'article *Escrivà*, de Mi[quel] Ba[tilori] i Ll[uis] Cer[veró] a la *Gran Enciclopèdia Catalana*.

⁸⁹ El 20 de desembre de 1519 compareix Baltasar Escrivà davant el portantveus de general governador de València, per tal de respondre a les acusacions posades pel seu cosí germà. Heus ací algunes de les seues contestacions als diferents capítols de la denunciació:

"VI (...) en lo títol que donen de comanador a ell, responent, que no és així; y que de la edat ho remet als qui l'an vist nàixer, que ell no se'n recorda.

VII (...) quant al que diu que és fill de mossén Eximén Pérez, que per tal se té y que no y haurà algú que li gose dir lo contrari (...) fo après de ésser son pare visrey de Serdenya que aquí ell succeheix a la dona Elicçén de Romaní, per qui li prevenen tots los béns que són en la dita herència." (f. 23r)

Quan al capítol 13 l'acusació diu que Baltasar és fill de dona Caterina de Senna, aquest respon "que és una de les veritats que y ha en tots los presents capítols, si alguna n'i ha" (f. 23v).

Quan se li retrau l'"estrangeria" (al capítol 14) per ésser nat a Sardenya, ell contesta que "la cesàrea real majestat del rey nostre senyor, de qui ell responent és vassall e súbdit, nat és fora dels regnes de Espanya, però no per axò deixa de ésser rey natural e senyor de aquell[s] e per tal lo tenen" (f. 23v).

Encara, en ser acusat (cap. 24) de portar la creu de Santiago al pit, afirma: "ha més anys del que lo present capítol rahona que la portava, y que són tants com ha que no la té, perquè tan poch la's tenia lo primer dia com huy, perquè l'hàbit no fa monge" (f. 23v); i insisteix més avall en dir "que l'hàbit no fa monge" (f. 24r).

O bé, quan respon al fet que li diguen comanador (cap. 30): "dix que se'n refir als que ho han ho_t, y que en cas axí fos, que'l podien nomenar bisbe y no ésser-ho y ell atorgar-ho y no ésser en veritat, com no seria coronat en cas que'l cridassen clergue, si no u fos" (f. 24v).

I encara, sobre quan ha signat com a comanador (cap. 31): "que se és nomenat en fermes y en actes tantes voltes y tant temps comanador com és stat sens regonéixer la sua consciència que no u era" (ff. 24v-25r).

En efecte, al procés se'ns informa que don Baltasar de Romaní fou fill de don Eximén Peres Escrivà de Romaní, virrei de Sardenya.⁹⁰ Mentre aquest residia en aquella illa va contraure terceres núpcies amb dona Caterina de Senna, una dama de la noblesa local, i d'aquest matrimoni va nàixer, segurament uns anys abans o després del 1485, don Baltasar.⁹¹ Aquest, sembla que de ben jove va tornar al regne de València i

---

⁹⁰ L'acusador s'està molt de dir-ho, però Baltasar de Romaní ho explicita, a les seues respostes (vegeu-ho a les notes anteriors). Sobre Eximén Peres Escrivà de Romaní, virrei de Sardenya entre 1479 i 1487 -encara que va ser suspès en el càrrec durant un breu període (1483-1484)- vegeu Mateu Ibars, J.: *Los virreyes de Cerdeña. Fuentes para su estudio*, Padova, 1964, pp. 148-156.

⁹¹ Les informacions sobre l'any del naixement de don Baltasar varien, tot depenent de qui parle, al procés. El seu acusador diu que "és de edat de vint-e-sis o vint-e-set anys poch més o menys" (*ibidem*, f. 15v), amb què hauria nascut pels volts del 1492, data en què, per cert, mossén Eximén Peres ja no era virrei de Sardenya i no creiem que el matrimoni residís a l'illa, lloc de naixement segur de don Baltasar i en què estan d'acord tots els testimonis. Com que l'edat és esgrimida com un punt a favor de don Joan Escrivà -aquest seria major, d'uns 42 o 43 anys, segons ell mateix- per tal d'heretar el cosí germà mort, hem de pensar que accentuava la juvenesa de don Baltasar. Aquest mateix, però, devia saber-se menor que el seu cosí don Joan, ja que afirma que "no se'n recorda" (*ibidem*, f. 23r). Ara bé, diversos testimonis aporten dades contradictòries, sobre aquest aspecte. Joan Mora, ciutadà de Xàtiva, afirma que "mossén Baltasar Scrivà és de edat de trenta-sis fins a trenta set anys, poch més o menys. E açò dix saber ell, dit testimoni, per quant ell, dit testimoni, stava y és stat ans de la naxença y en la naxença y après de la naxença del dit mossén Baltasar Scrivà en la casa e servey del magnífich mossén Eximén Pérez Scrivà, pare de aquell dit mossén Baltasar Scrivà, en la ciutat de Càller, del regne e illa de Sardenya, en la qual dita ciutat de Càller lo dit mossén Baltasar Scrivà naixqué" (*ibidem*, f. 166r). En aquest cas, Baltasar de Romaní hauria nascut dalt o baix el 1483. Joan Guerau, "clergue simplement tonsurat e sindicat", relata que ell "stava e habitava e és estat e habitat des de chich en la casa e servey del magnífich mossén Jaume Scrivà, en la dita ciutat de València, germà del dit comanador Scrivà, (...) fins a la [dita] mort del dit magnífich mossén Jaume Scrivà, en la qual casa stava e habitava una viuda nomenada Catherina Galmés, la qual ha criat de chich al dit comanador Scrivà, ço és, tenint-lo en casa, essent de menor edat, e ha hun canonge germà de aquell e a una germana monja que aquells tenen en el monestir de la Trinitat de València (...) venien a parlar lo dit mossén Mora e la dita viuda na Catherina Galmés de la edat del dit comanador Scrivà e altres germans de aquell, e al parer de ell, dit testimoni, segons lo que ho_a dir al dit mossén Mora e viuda Galmés, lo dit comanador Scrivà té la edat en lo dit capítol contenguda, ço és, vint-y-sis o vint-y-set anys poch més o menys" (*ibidem*, ff. 209v-210r). Ara bé, l'esmentada na Caterina Galmés, "muller que fonch del magnífich Lluís Company, de la dita ciutat de València", declara que "fonch present a la naxença del dit comanador Scrivà (...) lo qual naixqué en la dita ciutat de Càller de la illa e regne de Serdenya. No's recorda, emperò, ella, dita testimoni, de certa sciència, quants anys té lo dit comanador Scrivà; e és veritat que creu, al parer d'ella, dita testimoni, que lo dit comanador Scrivà passa de trenta anys" (*ibidem*, f. 215v). Amb això, el naixement de Baltasar de Romaní se situaria abans de 1490. Potser, però, el testimoni que ofereix més llum és el del cavaller Jeroni de Castellví, natural i domiciliat a Cap d'en Godor, a Sardenya, i resident llavors -el 1524- a València, el qual diu que "conegué al magnífich mossén Baltasar de Romaní, nomenat comanador en lo dit capítol, en la ciutat de Sàser, de la illa e regne de Cerdenya, en lo qual temps ell, dit testimoni, tenia eo devia tenir huyt fins en deu anys, poch més o menys; e huy té, a la crehença de ell, dit testimoni, vint-y-sis fins en vint-y-huyt anys; en lo qual temps és recordant ell, dit testimoni, que lo dit mossén Baltasar de Romaní era jove de dihuyt fins en vint anys" (*ibidem*, f. 250v); cosa que situa el naixement de Romaní sobre el 1486. És molt possible, doncs, que la data de naixement calga veure-la en els anys finals del govern del seu pare a Sardenya, abans del 1487.

A la *Información* sobre ábito de Santiago que pide Baltasar Scrivà de Romaní, del 1528 (Archivo Histórico Nacional, *Órdenes militares, Caballeros de Santiago*, exp. 7691), a banda de les informacions genealògiques més o menys conegudes ja per nosaltres, també apareixen dades sobre l'edat de Romaní: tres testimonis afirmen que deu tenir 40 anys, un diu que 41 o 42 i quatre el situen entre els 40 i els 45, cosa que ens situa la seua naixença entre el

va viure probablement a la casa que la família tenia en aquella ciutat, a càrrec de na Caterina Galmés.⁹²

A Baltasar de Romaní, que en morir el seu germà gran Jaume heretava el títol de baró de Beniparrell, el seu cosí don Joan Escrivà li posava un plet el 1519, un plet que s'allargaria fins al 1581, a través dels seus descendents.⁹³ En els inicis d'aquell plet, però, hi hagué la revolta de les Germanies. Romaní, com no podia ser d'una altra manera, participà al costat de la noblesa, contra els agermanats, i segurament féu més d'un servei a la monarquia. De fet, el 1524 l'emperador li agraià el fet que "en servicio nuestro (...) él vendió e libró cierto número de ganado suyo para subvención del dicho campo" -vol dir de l'exèrcit antiagermanat- i ordenava a la virreina Germana que li pagàs el preu d'aquell ramat que no cobrà en el seu moment, de les "confiscaciones de los agermanados".⁹⁴ Baltasar Escrivà de Romaní, encara, sabem que havia estat a les terres del sud d'Itàlia, pocs anys abans de 1516, i don Ramon de Cardona, virrei de Nàpols -i pare, per cert, del duc de Somma leonor i editor de March-, el recomanava molt al cèsar Carles, amb la intenció, segurament, que aquell li concedís algun càrrec, detall aquest que no hem vist confirmat enlloc.⁹⁵

1488 i el 1483, i que confirma la nostra primera hipòtesi.

⁹² Això ve confirmat pel testimoni de Joan Mora, reproduït a la nota anterior.

⁹³ Dada que aporten Miquel Batllori i Lluís Cerveró a l'obra citada més amunt.

⁹⁴ El manament del cèsar Carles es troba copiat a l'Arxiu del Regne de València, *Reial*, 321, ff. 310r-311r.

⁹⁵ La carta en què el recomana a l'emperador, la guardava el mateix Romaní i la presentà al plet com a prova que aquell virrei no li deia "comanador" enlloc. Tanmateix, la carta, una còpia de la qual hi fou inserida, hauria estat també presentada amb la intenció de mostrar quines amistats tenia don Baltasar. Heus ací aquell text:

"En lo dors e sobreescrit: *Al muy alto y muy poderoso príncipe senyor, el muy cathólico rey nuestro senyor.*

Y dins fa:

Muy alto y muy poderoso cathólico rey y senyor.

Mossén Balthasar Scrivá es muy buen cavallero y ha sido gran tiempo, quando de la gloriosa memoria del rey nuestro senyor; y en estas partes ha servido stos anyos passados muy bien y fidelmente, con santa vigilancia y perseverancia quanta se podía dessear de hun buen servidor. Y porque dessea y es razón que sus buenos servicios le sean gratificados y reconocidos, supplico a vuestra altesa mande havello por azepto servidor y que lo que le tocare sea bien intrado e favorecido, que havido que sus servicios merescen mercedes, yo recibiré las que a él le fiziere.

Guarda y prospere Dios nuestro senyor la vida y real estado de vuestra altesa como por vuestra magestad es desseado. De Nápoles a XXI de mayo MDXVI. De vuestra altesa humil vassallo y criado que sus reales manos besa, don Ramón de Cardona." (Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència*, 3a part, núm. 67, f. 24v)

Potser Romaní passà per terres de Sardenya i de Nàpols més temps que no sembla, si pensem que el va veure a Sàsser un Castellví, com hem vist, pel 1506, i el 1516, encara, es trobava a Nàpols, i que els serveis que prestà a la monarquia -a Ferran II, mort precisament aquell 1516-, segurament anirien lligats a la Santa Lliga de què don Ramon de Cardona fou capità general en les campanyes bèl·liques especialment pel nord d'Itàlia. O almenys hi faria estades més o menys llargues. Ara bé, al procés, encara, ens assabentem que don Baltasar acostumava a fer-se dir "comanador": ell mateix reconeix que això és cert, però igualment afirma "que'l podien nomenar bisbe y no ésser-ho y ell atorgar-ho y no ésser veritat, com no seria coronat en cas que'l cridassen clergue si no u fos."⁹⁶

Tanmateix, l'explicació que fa, d'aquella seua suplantació, és un tant estranya:

és ver que portava dita creu per qui no la y podia donar, perquè era ell mateix, y que moltes vegades en cort la s'à llevada. E açò sab bé son germà, lo canonge, e son pare mossén Eximén Pérez e son oncle mossén Joan Scrivà; e hun scuder de casa del mestre racional que huy és, qui's diu Santander, sab molt bé que la's llevà en la Membrilla, anant a la cort. Dels quals dits son pare y son honcle no se'n pot haver certificació, emperò lo dit canonge, germà de ell, dit responent, i'n cara lo dit capítol, qui és tant de creure en aquest cas com lo mestre racional, el any present de la sua imposició que dit canonge té per lo clero no li ha volgut deixar rebre sinó la primera terça, la qual ell responent prengué sens donar-li rahó. E perquè's mostre que sols aquells qui ignoren la veritat lo tenen per comanador, fa fe de una letra de don Ramon de Cardona, en paper escrita, a la cesàrea real majestat del rey nostre senyor, tramesa per los serveys que ell, dit responent, ha fet a la cathòlica majestat del rey don Ferrando, nostre senyor, de gloriosa memòria. Sens altres restitucions que pot donar com lo comanador Boti, venint a reformar en València los comanadors de dita religió, dix a algunes persones que portava en les instruccions manament de levar lo hàbit a ell, dit responent, com als administradors de la religió fos molt clar que'l portava per sa pròpia auctoritat, en la qual dita letra no's nomena sinó lo nom que sab que'l deu nomenar, com sia ver que ni en lo orde de Santyago ni en lo maestrat ni *in curia romana* se puga trobar que ell tinga tal hàbit.⁹⁷

La qual cosa no deixa de ser absolutament incomprendible. Les nostres recerques, a més, no poden aportar claredat en aquest punt: Baltasar de Romaní no

---

⁹⁶ *Ibidem*, f. 24v.

⁹⁷ *Ibidem*, ff. 24r-24v.

apareix com a cavaller de l'orde militar de Santiago en cap document ni obra de consulta.⁹⁸ Més encara, únicament podem aportar que el 1528 Baltasar de Romani demanava l'hàbit de Santiago al rei. En la *Información sobre ábito de Santiago que pide Balthasar Scrivá de Romani*, que ens ha pervingut, se'ns aporten noves dades sobre la vida de Romani i només podem extraure que se li concedí l'hàbit, a pesar d'una nota que apareix a la coberta, on s'indica que no consta l'aprovació i que simplement vol dir que el document aprovatori no es conserva dins l'expedient.⁹⁹ En qualsevol cas, com podia dir-se "comanador" sense ser-ho? I encara, com li ho toleraven els altres membres de l'orde que residien a València, per exemple? O el "reformador" a què es fa referència en el fragment del procés suara transcrit? L'única explicació que hem sabut trobar és que aquest apel·latiu fos una mena de sobrenom d'aquell Romani. De fet, un seu oncle de la branca dels Escrivans senyors de Patraix i també poeta, el comanador Escrivà que apareix al *Cancionero General* d'Hernando del Castillo -i amb qui hem de reconèixer que tinguérem la temptació d'identificar el nostre comanador-,¹⁰⁰ tampoc sembla que fos comanador de cap orde: així ho afirma Miquel Batllori, el qual suposa que feia servir aquell títol per "la circumstància d'haver posseït en comanda, ell mateix, diferents castells i ciutats als regnes de València i de Nàpols."¹⁰¹ Si Baltasar de Romani, nebot d'aquell pseudo-comanador, mentre va estar a Nàpols també s'encarregà d'aquelles fortaleses, pel mateix motiu podria haver passat a dir-se comanador.¹⁰² Una intitució

---

⁹⁸ En les obres que inventarien la documentació de l'orde de Santiago conservada a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, només hem trobat una referència al nostre don Baltasar, de la qual parlarem més avall (Vegeu Vignau, V.-Uhagón, F.R. de: *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Santiago desde el año 1501 hasta la fecha...*, Madrid, 1901, p. 322).

⁹⁹ Archivo Histórico Nacional, *Órdenes militares, Caballeros de Santiago*, Expedient 7691. Sobre l'esmentada anotació cal dir que també la interpreten en aquest sentit Vignau, V.-Uhagón, F.R. de: *op. cit.*, p. XIV.

¹⁰⁰ Més encara si hom té en compte que el mateix Miquel Batllori, a l'entrada que dedica a Joan Escrivà de Romani i Ram, a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, dubta en fer correspondre aquest Escrivà amb el que apareix al *Cancionero*.

¹⁰¹ La citació prové de l'article de Batllori esmentat a la nota anterior.

¹⁰² A la carta del virrei de Nàpols adreçada a l'emperador es diu "ha servido stos anyos passados muy bien y fidelmente, con santa vigilancia y perseverancia", dos qualificatius que potser indiquen la seua cura d'alguns castells o fortaleses.

que després reafirmaria, tot fent-se passar per cavaller de l'hàbit de Santiago i arribant, fins i tot, al frau econòmic en incloure's entre l'estament dels eclesiàstics.¹⁰³ Tanamateix, el problema de fons que es debatia en aquest procés i que per això implicà altres comanadors i persones eclesiàstiques, era si els qui pertanyien a aquell estament podien ser senyors de béns. De fet, tal com s'indica al capítol 46 de la denunciació,

los dits comanadors de Santyago, segons les ordinacions de dita religió, no poden testar ne fer testament sens licència del mestre, ni menyts poden possehir béns que no·ls manifesten cascun any.¹⁰⁴

I és per aquell costat pel que l'atacà el seu cosí, don Joan Escrivà.

Però també hem de creure, a més, que si algú com Joan Escrivà de Romaní, tan poderós i pròxim a la corona pel seu càrrec de mestre racional de València, no va poder acabar el procés contra el seu parent en menys temps, és perquè aquest devia de tenir a València algú que el protegia. Algú que a la Reial Audiència -on es portava el plet-, retardava la resolució amb la intenció de guanyar temps.¹⁰⁵ Aquest protector de Romaní segurament va ser el virrei Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, a qui dedicaria més tard l'edició de la seua traducció de March. Encara, Romaní segurament buscaria noves influències a la cort de l'emperador pels volts del 1528, data en què el trobem demanant el seu ingrés a l'orde de Santiago i sabem que no es troba a València, sinó que segurament seria a Burgos,¹⁰⁶ on és possible que buscàs qui acceleràs el seu ingrés en

---

¹⁰³ Al cap. 35 de la denunciació es diu que "Baltasar Scrivà cascun any per tot lo temps de dotze o quatorze anys à demanat e rebut de la ciutat de València o arrendadors de aquella lo dret de la sisa del dit capítol de la carn, demanant e rebent la dita sisa com a religiós e comanador de Santiago", i encara, al 36, "que si lo dit mossén Baltazar Scrivà no fôra religiós e comanador de Santiago no poguera aver ne cobrar la dita sissa" (Arxiu del Regne de València, *Processos de la Reial Audiència, 3a part*, núm. 67, f. 18r). Don Baltasar contesta que "del liurament mencionat en dit capítol ell, responent, se n'avendrà ab Déu en la sua consciència e que de l'alre o remet als sisers, que diguen per virtut de quins breus y bul·les li han pagat dita imposició" (*ibidem*, f. 25r).

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 19r.

¹⁰⁵ Cal dir que primerament hi hagué una sentència favorable a Baltasar de Romaní, mentre Joan Escrivà es trobava al castell de Morella per ordre del rei, durant les campanyes contra els agermanats. Això provocà una *supplicació e comissió* de Joan Escrivà al rei, que no fou acceptada pel virrei i la Reial Audiència fins que arribà una provisió reial de Carles I, datada el 24-IV-1521, obligant a que es reiniciàs el plet, que ja es reobri el 1523 (vegeu *ibidem*, esp. els ff. 74-98, 97-113). Més documentació en aquest mateix sentit i relacionada amb aquell procés pot trobar-se a l'Arxiu del Regne de València, *Reial*, 168, ff. 33v, 169v i 202r; 427, f. 3v; i 428, f. 94v.

¹⁰⁶ A la referida *Información...*, en preguntar al noble Francesc Rebollet si Romaní posseeix cavall, aquest contesta

l'orde de Santiago. Encara, el 1545, poc temps abans de la seua mort, es trobava a Valladolid, on de fet dictà el seu testament,¹⁰⁷ que no ens ha pervingut i que ens hauria pogut aportar alguna llum més sobre la seua vida.¹⁰⁸

En morir Baltasar de Romaní, la seua viuda, dona Agnès de Saavedra -de la casa dels comtes de Castellar-, però segurament no massa relacionada amb la cort dels ducs de Calàbria, atés que Milà no la fa eixir en els versos que dedica a les "damas de Valencia" en el seu *Cortesano*, reclamà a Joan Escrivà que li tornàs els drets sobre el senyoriu de Beniparrell que pertanyien al seu fill, don Gaspar de Romaní, llavors encara "menor de vint anys jatsia major de quinze anys",¹⁰⁹ la qual cosa sembla que ja no aconseguí, malgrat totes les estratègies legals que arribà a fer.¹¹⁰

El plet pel senyoriu de Beniparrell, com hem vist, va entretenir Baltasar de Romaní durant prou anys. A la seua mort és ben possible que es trobàs arruïnat per culpa d'açò: la seua viuda afirma que "no té patrimoni ne substància per a fer sos obs necessaris als aliments de ella, dita suplicant, e del dit menor, e de sa família, ni menys per a les despeses necessàries a la prosecució de la dita causa."¹¹¹

Baltasar de Romaní, fill del virrei de Sardenya -on els de la part peninsular de la

---

que "agora no sabe si le tiene, porque no stá presente, pero que siempre le ha visto con buenos cavallos y mulas y moços y en orden como de cavallero" (Archivo Histórico Nacional, *Órdenes militares, Caballeros de Santiago*, exp. 7691, f. 7r) Misser Francesc Artés declara, en la mateixa pregunta, que es troba "ausente del presente reyno" (f. 13v). Ara bé, en les informacions recollides a Burgos, l'any 1527, Gregori Bayner, "ciudadno de la ciudad de Cáller" afirma que "tiene caballo e lo puede bien tener" (f. 1v dels fulls solts). Les cursives a les citacions les hem posat nosaltres.

¹⁰⁷ Al procés entre Agnès de Saavedra, viuda de Baltasar de Romaní, i Joan de Romaní -òlim Escrivà-, iniciat el 1547, se'ns informa que don Baltasar féu el seu "últim e darrer testament fet en la villa de Valladeholit e rebut per Luys de Torres, notari, a XXVIII del mes de giner de l'any MDXXXXV" (Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència, 3a part*, núm. 1222, f. 18v).

¹⁰⁸ Foren inútils els nostres esforços per tal de trobar els protocols notariais de Luis de Torres a l'Archivo Histórico Provincial y Universitario de Valladolid i al Colegio Notarial d'aquella ciutat castellana. Igualment, hem, buscat a l'Arxiu del Regne, per si l'havia registrat, la família, però no hem tingut sort.

¹⁰⁹ Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència, 3a part*, f. 18v.

¹¹⁰ Vegeu algunes dades sobre la fi d'aquell plet a l'article de Batllori i Cerveró de la *Gran Enciclopèdia Catalana* i en altres entrades dels membres implicats en aquest afer.

¹¹¹ Arxiu del Regne de València, *Processos de Reial Audiència, 3a part*, núm. 1222, ff. 8v-9r.

Corona d'Aragó eren "de nació catalana", com ell mateix qualifica Ausiàs March-, no sabem per quin motiu es fixà en aquell "antic" poeta, quan ja en veritat, i com afirma al pròleg de la seua edició, "la experiencia del mundo y mi edad me retruxessen en los baxos techos de mi casa." A Nàpols podia haver coincidit amb humanistes i poetes afectes a Petrarca, i a redós d'això, haver-se mirat March. A casa seua, a València, podia haver heretat els manuscrits que un dia foren del seu oncle don Joan Escrivà, més o menys comanador com ell, poeta elegant en català i en castellà.¹¹²

En qualsevol cas, ja quan se sentí "vell", llegí aquelles "moralidades". Uns versos que, si bé podien haver-se emmarcat de manera prou correcta en l'ambient de la cort de la virreina Germana de Foix -i recordem que, com assenyala Fuster, és el Petrarca "moral" el que més agradà als valencians dels segles XV i XVI,¹¹³ potser ara, quan la cort del duc Ferran d'Aragó prenia un nou rumb, amb el seu segon matrimoni, aquestes "moralidades" de March encara es podien encabir més. En efecte, hi ha una gran diferència entre la imatge frívola que ens ha pervingut de dona Germana –que sembla que no h va ser tant-¹¹⁴ i la de la segona esposa del Calàbria, la castellana dona Mencia de Mendoza, néta del cardenal don Diego Hurtado de Mendoza, i filla dels marquesos de Zenete. Aquesta no era gens agraciada físicament, si fem cas de les descripcions de l'època, i en principi es va negar al matrimoni amb el duc de Calàbria proposat per l'emperador, tot dient que exigia que el duc deixàs una seua amistançada. Era, per tant, poc amiga de les diversions i els "amors cortesans", a la manera "de palacio", que agradaven al duc. Dona Mencia, a més, és evident que tenia unes altres inquietuds i arribà a conèixer els humanistes més importants del moment: Budé, Vives i el mateix Erasme, amb qui inicià una relació epistolar que no seguí per causa de la mort

---

¹¹² Sobre aquest poeta, que encara demana un estudi detallat, vegeu Riquer, M. de: *Història de la literatura catalana*, vol. IV, Barcelona, 1985 (4a ed.), pp. 217-222.

¹¹³ Fuster, J.: "Lectures...", p. 77.

¹¹⁴ Sobre una valoració diferent de la segona esposa de Ferran el Catòlic, vegeu Rios Lloret, R. E.: *Germana de Foix: una mujer, una reina, una corte*, València, 2003.

d'aquell.¹¹⁵ En definitiva, una dama que podria haver estat una bona destinatària del treball de Romaní.¹¹⁶ És estrany, per això, que aquest no li l'adrece a ella. Dona Mencia, tot i la seua estada a Aiora, devia de tenir més problemes lingüístics per tal d'acostar-se a la llengua de March, i és ben possible que necessitàs més la traducció. A això, encara, hauríem d'unir la necessitat de Romaní en aquell moment, que segurament buscaria qui sostingués la seua causa per la baronia de Beniparrell ben prop del duc i virrei, cap absolut de la Reial Audiència de València.

Si mirem l'edició de Romaní sota aquesta hipotètica perspectiva,¹¹⁷ potser podríem entendre perquè desapareixen pràcticament totes les tornades de les composicions de March. Ausiàs, casat amb Joana Escorna, dada que havia de saber-la, a València, més gent que no només el batle general Carròs de Vilaragut, el qual treballava en la confecció de la biografia des de feia anys, quan l'enllesteix finalment el 1546 -treballava des del 1539 o abans, per exemple?-, feia els seus versos a una dona Teresa -i Carròs afegeix Bou. Per tant, amors adúlter com els que havia combatut -i potser encara combatia- la mateixa dona Mencia en el seu espòs i en una segurament més atractiva dama valenciana de bon veure. En eliminar les tornades i, doncs, els *senhals* usats per Ausiàs, s'eliminaven així les referències a aquell amor "extraconjugual" que potser no hauria agradat gens a dona Mencia.

Encara hi ha un altre detall que caldria apuntar, sobre la traducció de March realitzada per Romaní. No sabem quant de temps esmerçà en portar-la endavant, però poc abans de dur-la a la impremta, exactament el 1537, la Inquisició condemnava l'erasmisme -ço és, el que significava pensar més lliurement i amb capacitat crítica

---

¹¹⁵ Un resum de l'activitat cultural de dona Mencia de Mendoza a Martí Ferrando, J.: *Poder y sociedad durante el virreinato del duque de Calabria*, Tesi doctoral inèdita, 4 vols., València, Universitat de València, 1993, vol. I, pp. 138-143, amb la bibliografia més adient. Vegeu, també, Laso de la Vega, M.: *Doña Mencia de Mendoza (1508-1544)*, Madrid, 1942.

¹¹⁶ És contrària a aquesta idea López i Casas, Maria Mercè. "La recepció d'Ausiàs March al segle XVI: l'edició de Romaní 1539". *Caplletra*, 34 (2003), pp. 79-110. Tanmateix, sabem que les edicions poden ser més ràpides o més lentes, segons convinga. Per altra banda, com s'encarrega d'assenyalar la mateixa autora, Romaní feia anys que coneixia a dona Mencia.

¹¹⁷ Com a tal va ser expressada al meu estudi *La primera edició valenciana...*, pp. 44-46, i no com a res provat, com creu entendre, erròniament, la investigadora esmentada a la nota precedent.

sobre aspectes religiosos-, i aquella condemna oficial des del poder civil i eclesiàstic de l'imperi degué influir sens dubte en l'eliminació sistemàtica de tots aquells passatges en què March feia referència a Déu, als sants o al papa de manera no massa acorde amb el que Romaní devia entendre que era l'ortodòxia desitjable.¹¹⁸

Expurgada de referències a amors no maritals, i lliure de possibles condemnes per part de la Inquisició, l'edició de March que enllestia Romaní el 1539 arribava a un públic que, segurament, l'acollí de manera ben favorable.¹¹⁹ La crítica moderna s'ha entestat a ressaltar els defectes d'aquella edició-traducció: la mateixa absència de les tornades, l'omissió de fragments de temàtica religiosa o escabrosa, la poca traça en aquella opció de traducció *ad verbum* que preferí Romaní. Sense pensar que, en definitiva, Romaní fou un home certament llest en alguns aspectes: adaptà March als gustos de qui anava a llegir-lo, del públic que s'interessava per aquell autor del passat i que potser podia arribar a dubtar de l'autenticitat de certs passatges o versos en el moment en què s'apartaven d'allò que era dominant en la societat del seu moment. Baltasar de Romaní -com farà després Montemayor, com veurem més avall- havia portat avant una operació de modernització de la forma i del pensament de March, segurament perquè aquella forma del poeta medieval i aquell pensament tingué una millor acollida. En resum, havia fet el que farien -o intentarien- a Barcelona, Vileta i Pujol: aquests volien un March post-tridentí per tal de salvar-lo de l'heterodòxia. Com havia fet el mateix Vileta amb Llull. Romaní volgué un March "moral", al gust de

---

¹¹⁸ A la nostra edició dels textos seleccionats i traduïts per Romaní, en nota, hem ofert els fragments que ell no va incloure. Molts d'aquests, per evidents motius religiosos. A més, són nombroses les referències a la divinitat que va canviar als versos de March i que va traduir segons el seu propi canvi. Heus-ne ací un parell d'exemples:

- Al poema 13 de March (vv. 33-35), allà on havia de dir, més o menys: "E si'n lo cel Déu me vol allogar / part veura Ell, per complir mon delit / serà mester que'm sia dellay dit", diu, l'edició de Romaní: "E si en lo cel Déu me vol allogar / hon lo bé és ab tot compliment / allí sabré de vós complidament".

- Al poema 87 de March (vv. 241-242), allà on havia de dir "Mas per què Déu l'arma de carn abriga, / los fats volents contr-amor no ser solta", l'edició de Romaní fa: "Aquella carn que nostra arma abriga, / lo cel no volch que contr-amor fos tolta".

Una altra ommissió a destacar en l'edició de Romaní és la referència -condemnatòria, no cal dir-ho- que féu March al "cavaller sodomita" (poema 105), que desapareix del tot a la versió de Romaní (cap. II de la *Cántica Espiritual*).

¹¹⁹ Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 60.

l'ambient social en què es movia, especialment si pensem en la presència de don Mencia, i en res no suspecte d'heretgies.

Encara, hauríem de pensar que Romaní, en decidir traduir March "en lengua castellana por su mismo estilo", es trobà amb un problema que ha sintetitzat molt bé Riquer:

Si hubiese querido verter la obra del poeta valenciano en la métrica tradicional castellana sólo tenía a su disposición, como metro apto, el verso de arte mayor, de Juan de Mena, el más parecido a los endecasílabos al estilo provenzal en que escribió Ausias March, como la inmensa mayoría de los poetas catalanes de su época. El metro corto, octosilábico, no reunía condiciones para la labor que se había impuesto Romaní, y exigía además unas condiciones de versificador que nunca poseyó (...). En el campo contrario se le ofrecía el endecasílabo italiano, lleno de posibilidades y de recursos, adecuadísimo para trasladar los conceptos de Ausias March; pero sobre él pesaba en aquellos tiempos la nota de extranjería. Así, cuando Romaní concluye su tarea y escribe una composición titulada *El intérprete al autor*, emplea el viejo metro castellano de arte mayor.¹²⁰

Baltasar de Romaní, malgrat tot, va aconseguir, amb aquell seu treball -en part una espècie de provatura versificatòria que no va tenir descendència-, que l'interès per March es despertàs en molts més àmbits dels que podria haver aconseguit la circulació de manuscrits. Amb la impremta havia multiplicat les possibilitats del poeta valencià del segle XV. I amb la traducció li havia obert una porta per on entraria amb tots el honors. Si a València l'herència de March és més referencial que no real -volem dir que n'hi ha més citacions del nom del poeta que no seguidors de la seua manera de versificar, o almenys no els hem sabut trobar encara-, a Barcelona encara se l'imitarà durant tot aquell segle. Castella i Andalusia es faran ressò dels seus versos, en les veus de Garcilaso, Gutierre de Cetina, Diego Hurtado de Mendoza i d'altres, com veurem.

En definitiva, l'intent de Romaní hem de considerar-lo com un avanç important, i hem d'estimar-lo i entendre'l en el seu context.¹²¹ El del segle XVI, a la ciutat de València: amb una societat cada vegada més afeccionada a la cultura castellana -com a

---

¹²⁰ Riquer, M. de: *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro*, Barcelona, 1946, p. XIII.

¹²¹ Vegeu, també: Garcia Sempere, M.: "L'edició de 1539 de l'obra d'Ausiàs March: algunes dades noves", *Actes del Novè col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica, 1998*, Barcelona, 2001, ps. 177-195.

Barcelona, com a Nàpols, en definitiva-, però que encara es pot mirar els clàssics. De vegades amb melangia, de vegades amb gust i orgull. Una societat on, almenys, la part més floria arribà a conèixer March a través de l'edició de Romaní: per exemple, sabem que don Joan de Borja, duc de Gandia, tingué un exemplar d'aquella edició a la seua biblioteca.¹²²

---

¹²² Sobre aquella important biblioteca del Renaixement, vegeu Pastor Zapata, J.L.: "La biblioteca de don Juan de Borja, tercer duque de Gandía (+1543)", *Archivium Historicum Societatis Iesus*, vol. LXI (1992), pp. 275-307.

III. *L'interés per l'obra de March a Barcelona durant el segle XVI.*

Després de la primera edició valenciana, l'herència del poeta es va fer més notòria a una altra part de la nostra area lingüística. O, almenys, això és el que sembla, a primera vista. A Barcelona, l'aventura editorial de l'obra de March anava a continuar.¹²³ La Catalunya del segle XVI, que a poc a poc es refeia dels daltabaixos soferts al segle anterior, i en especial Barcelona, es mostrava atenta a les novetats culturals del moment, malgrat tot. Ja Jordi Rubió i Balaguer, en un article potser un tant esbiaixat pels coneixements encara parcials que es tenien llavors de la realitat cultural del nostre país, i malgrat això, no s'estava d'afirmar que “parlem de la decadència de les lletres catalanes, però no hauríem de confondre les coses i suposar que aquella ha d'anar

---

¹²³ Una afirmació que tothom hem repetit, és que l'herència de March, després de l'edició-traducció de Romani passà a Barcelona. Això, que d'alguna manera és cert, perquè a Barcelona apareixeran poetes com Pere Serafi o Joan Pujol, per exemple -els quals imiten l'obra de March i en són "descendents"- també caldria matisar-ho. Fuster ("Lectures...", p. 87) que arriba a dir que a València: "el presumpte 'llemosi' del segle XV, el català de Marc, hi resultava més problemàtic que a Barcelona", no tingué en compte potser uns mots de Francesc Calça, els quals indiquen perfectament que el català de March, a la capital del principat, també costava d'entendre: "Ausies March ha escrit en català/ molt doctes cants, y aparen filatèries/ a l'ignorant qui no entén les matèries,/ ni conex l'arch d'amor ab que ho dictà." (Reproduït a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, p. 168).

Els mateixos vocabularis que acompanyen les edicions barcelonines del XVI també ens apunten aquesta mateixa interpretació. Tot i que, per exemple, els mots "obscurs" explicats -o traduïts- no en són tants, ni tan foscos, han estat interpretats com a símptoma de "decadència lingüística" (Colon, G.: "Els vocabularis barcelonins d'Ausiàs March al segle XVI", *Miscel·lània Pere Bohigas*, vol. III, Abadia de Montserrat, 1982, p. 264). Ara bé, potser en realitat són mostra d'una voluntat modernitzadora d'uns textos antics (vegeu més avall, en aquest mateix apartat, i els apèndixs d'aquest treball, on editem aquests vocabularis i encara d'altres).

apaironada amb una decadència de la cultura.»¹²⁴

Perquè en efecte, Catalunya, i més específicament Barcelona, jugarà un paper ben important en la transmissió del llegat de March. Tant pel que fa a la literatura en català com a la literatura espanyola. La cultura que freqüentava els salons dels palaus barcelonins -igual com la que s'havia forjat a les sales del palau del Real de València- s'interessava per tot allò que provenia d'Itàlia. Joan Boscà -poeta en català conegut com Juan Boscán- passa per ser l'introduïdor dels metres italians a la literatura castellana,¹²⁵ i fou un dels habituals de la cort dels ducs de Somma, congregada al voltant de l'almirall de Nàpols, Ferran Folc de Cardona i la seua esposa, Beatriz Fernández de Córdoba y Figueroa, néta del Gran Capità i a qui Boscà dedicà la publicació de la seua obra i de la de Garcilaso, que va aparèixer junta en un volum (1543) que cap dels dos ja no va poder veure. Abans però, Garcilaso de la Vega havia indicat a Boscà que traduís *Il cortegiano* de Castiglione al castellà. Aquell manual de bons usos i costums dels homes i les dones de la cort -d'una qualsevol cort que pretengués ser-ne il·lustrada- era un text abellidor, sens dubte, a un home com Boscà, que havia estat preceptor del futur duc d'Alba i es movia continuadament en ambients cortesans. Per això s'hi posà, i aquella traducció aparegué publicada a Barcelona, el 1534, amb una carta de Garcilaso que l'encapçala i en què es lloa l'estil del traductor¹²⁶. Un interès semblant -en part- al que hem vist a València, amb *El cortesano* de don Lluís de Milà, i que molt segurament provenia de la lectura de la traducció de Boscà.

Ara bé, aquell àmbit cultural pendent de les noves maneres de fer poesia, que

---

¹²⁴ Rubió i Balaguer, J.: "L'ambient literari de la Catalunya del segle XVI", dins *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, 1964, p. 107.

¹²⁵ Vegeu Jones, R.O.: *Historia de la literatura española. Siglo de Oro: Prosa y poesía (siglos XVI y XVII)*, Barcelona, 1983 (8a ed.), pp. 62-67.

¹²⁶ "Guardó una cosa en la lengua castellana que muy pocos la han alcanzado, que fue huir del afetación sin dar consigo en ninguna sequedad, y con gran limpieza de estilo usó de términos muy cortesanos y muy admitidos de los buenos oídos, y no nuevos ni al parecer desusados de la gente. Fue demás desto muy fiel tradutor, porque no se ató al rigor de la letra, como hacen algunos, sino a la verdad de las sentencias, y por diferentes caminos puso en esta lengua toda la fuerza y el ornamento de la otra, y así lo dejó todo tan en su punto como lo halló, y hallólo tal que con poco trabajo podrían los defensores deste libro responder a los que quisiesen tachas alguna cosa dél" (Reproduït de Jones, R.O.: *op. cit.*, pp. 63-64).

podia veure en March? L'explicació ve de la mà del mateix Boscà, a la seua *Carta a la duquesa de Somma*.¹²⁷

estando un día en Granada con el Navagero, al qual por haver sido varón tan celebrado en nuestros días he querido aquí nombralle a vuestra señoría, tratando con él en cosas de ingenio y de letras y especialmente en las variedades de muchas lenguas, me dixo que por qué no provava en lengua castellana sonetos y otras artes de trobas usadas por los buenos authores de Italia, y no solamente me lo dixo assí livianamente, mas aún me rogó que lo hiziesse.¹²⁸

Boscà, que s'hi posa, després del suggeriment de l'escriptor i polític venecià Andrea Navagero, continua la seua carta fent un repàs als qui abans que ell havien versificat fent servir aquelles "trobas usadas por los buenos authores de Italia":

Petrarcha fue el primero que en aquella provincia le acabó de poner en su punto, y en éste se ha quedado y quedará, creo yo, para siempre. Dante fue más atrás, el qual usó muy bien dél, pero diferentemente de Petrarcha. En tiempo de Dante y un poco antes, florecieron los proençales, cuyas obras, por culpa de los tiempos, andan en pocas manos. Destos proençales salieron muchos authores ecelentes catalanes, de los quales el más celebrado es Osias March, en loor del qual, si yo agora me metiesse un poco, no podría tan presto bolver a lo que agora traigo entre las manos. Mas basta para esto el testimonio del señor Almirante, que después que vio una vez sus obras las hizo luego escribir con mucha diligencia y tiene el libro dellas por tan familiar como dizen que tenía alexandre el de Homero.¹²⁹

De manera que Dant, Petrarca i March apareixen en un mateix nivell: i se'ns informa de l'interés que el duc de Somma i almirall de Nàpols tenia pel valencià. Però encara, en parlar de l'hendecasil·lab -el metre del sonet i el de March-, Boscà afegeix:

este género de trobas, y con la authoridad de su valor proprio y con la reputación de los antiguos y modernos que le han usado, es dino, no solamente de ser recebido de una lengua tan buena, como es la castellana, mas aún de ser en ella preferido a todos los versos vulgares (...) podrá ser que antes de mucho se duelan los italianos de ver lo bueno de su poesía transferido en España.¹³⁰

---

¹²⁷ Aquest text ha estat reproduït recentment a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 151-155.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 153.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 155.

¹³⁰ *Ibidem*.

March, entre els "modernos", a més, era connacional de Boscà i fàcilment adaptable a la seua proposta verificatòria, que degué suposar tota una "revolució" en la poesia castellana, acostumada a les formes tradicionals i de cançoner. March, a més, passava així a ser valorat al mateix nivell que Dant o Petrarca, en l'àmbit cultural de la Barcelona del Cinccents. Com ja va explicar Fuster, Ausiàs March "de ser una relíquia medieval passava a model i guia de la poesia més actual".¹³¹

Aquella novetat que representava March, a partir d'un determinat moment, hem de suposar que almenys provenia d'una certa tradició. De fet, entre els manuscrits ausiasmarquians que ens han pervingut, almenys uns quants podríem suposar-los confeigits a Barcelona a finals del XV i algun altre a principis del XVI.¹³² I en algun lloc degué llegir les obres de March "una vez", l'almirall de Nàpols, com ens informa Boscà, per tal de fer-se'l "escrevir con mucha diligencia".

El resultat d'aquest interès de don Ferran Folc de Cardona per l'obra del poeta valencià foren, a hores d'ara, tres manuscrits compilats per ordre seua i tres edicions diferents de les poesies de March. Quelcom certament destacable que li ha valgut l'honor de ser un dels qui contribuí amb major fortuna a la difusió de l'obra ausiasmarquiana al segle XVI.

Pel que fa als manuscrits, cal dir que el primer d'ells, el B, actualment a la Bibliothèque Nationale de París, conté un total de 122 poesies d'Ausiàs March -i uns quants textos de Corella i un de Pere Torroella, per cert- i el tenim perfectament datat, gràcies al seu colofó: "Fonch acabat d'escriure lo present libre en Barcelona per mi, Pere Vilasaló, prevere, per servey de l'il·lustre senyor almirant de Nàpols, a XI de matx 1541".¹³³ El segon dels manuscrits relacionats amb l'àmbit de l'almirall és el D, el qual, en opinió de Pagès, fou exactament el text que usà l'impressor Carles Amorós per tal de preparar la seua edició de 1543 i encara els caixistes, a l'hora de fer la composició en les

---

¹³¹ Fuster, J.: "Lectures...", p. 76.

¹³² Vegeu la descripció dels manuscrits marquians a Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 9-54; i Bohigas, P.: "Introducció" a March, A.: *Poesies*, Barcelona, 1952, vol. I, pp. 156-160.

¹³³ Sobre el manuscrit i el colofó que hem copiat, vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 14-17.

premses. A més, segons sembla, per mig de la sol·licitud sense data, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i feta per Lluís Pedrol de part de l'almirall per tal de poder imprimir l'obra de March, el tal Pedrol

de muchos días a esta parte á procurado de aver a su mano y juntar todas las obras de Ausias March, poeta catalán, que en muchas partes derramadas y casi erdidadas se hallavan, nunca hasta agora impresas, y aquellas corregir de muchos vicios que, por descuydo de los escriptores en ellas avía, a fin que assí correctas, juntas y reduzidas a su devida forma se imprimiessen y la memoria de tan digno varón jamás se perdiesse, y porqué en ello á sostenido muchas vigiliass, costos y trabajos, suplica por tanto a vuestra magestad sea de su merced concederle privilegio que las pueda hacer imprimir y que nadie en los reynos y señoríos de vuestra magestad, sin su expresso consentimiento, las imprima, ni a ellos se traigan vendibles de otras partes dentro de tres años.¹³⁴

El treball que havia compilat Pedrol per fer l'edició Carles Amorós el 1543, serà doncs el manuscrit D, si fem cas del que exposa Pagès. Un manuscrit que s'hauria portat a termini després que Pere de Vilasaló, el copista del manuscrit B ja citat, n'hagués compilat un altre, en tant que la seua primera còpia no hauria estat suficientment satisfactòria a l'almirall Cardona. Aquesta segona còpia és el manuscrit K, conservat a Cheltenham, en una biblioteca privada, al colofó del qual es pot llegir "Fonch acabada d'escriure lapresent obra per mi, Pere Vilasaló, prevere, per manament de l'il·lustre senyor almirant de Nàpols, a XXVIII del mes de abril, any 1542. Deo gratias."¹³⁵ Segons Pagès:

L'almirall no va quedar content d'aquell treball híbrid, on se reconeixia massa la mà den Vilasaló, y el pobre escriptent va tenir de començar de cap de nou·l seu treball, adaptant-se, aquesta vegada, més amb els textos antics de que disposava, y abandonant-se una mica menys al plaer ignocent de refer les estrofes del poeta.¹³⁶

Fruit del descontentament de l'almirall serà el manuscrit de Lluís Pedrol i, finalment, l'edició del 1543 de Carles Amorós: un volum amb 122 poesies de March, al

---

¹³⁴ Hem reproduït aquest document a partir de l'edició que en féu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 25-26.

¹³⁵ Sobre aquest manuscrit, vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 49-50.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 63.

qual s'afegia "una declarati6 en los marges de alguns vocables scurs".¹³⁷ La bona veritat és que els esmentats vocables en són més bé pocs i, en molts casos, no massa "scurs".¹³⁸ Tanmateix, amb aquella operaci6 sí que es podia constatar un evident desig de facilitar la lectura dels textos de l'autor valencià. I l'intent, encara, es veuria millorat quan el mateix impressor, el 1545 -només dos anys després, cosa que segurament ens indica un clar èxit editorial-, tornava a fer-ne una segona edici6,¹³⁹ augmentant el nombre de "vocables scurs" que ara passaven a formar part d'una taula on es contenia la "declaraci6" i una traducci6 castellana per afavorir l'aproximaci6 dels possibles lectors monolingües en aquella llengua.

Cal dir, però, que en cap de les dues edicions no apareix esmentat l'almirall d'Arag6 ni res que ens permeta de suposar-li una vinculaci6 més o menys directa amb aquells volums. Tanmateix, el 1546, i a València, en redactar un pròleg a un seu manuscrit d'obres de March,¹⁴⁰ don Lluís Carr6s de Vilaragut, batle general del regne de València i home de la noblesa local, afirmava que, per tal de redactar el seu manuscrit amb la intenci6 de "tenir verdadera y original scripci6 de les obres de aquell", s'havia

legit, vist y regonegut molts llibres antichs escrits de mà per los contemporals ab lo dit auctor, verifficant y comprobant los uns ab los altres y ab les dos impresions fetes en Barcelona per manament de l'il·lustre admirant de Nàpols, don Ferrando de Cardona, la una a XXII de dehembre, any MDXXXXIII, y l'altra en lo mateix dia y mes, any MDXXXXV, vistes les errors e inadvertències dels impressors, les quals corrompen la escriptura y sentències de les dites obres.¹⁴¹

---

¹³⁷ *Les obres de mossén Ausiàs March, ab una declarati6 en los marges de alguns vocables scurs*, Barcelona, Carles Amor6s, 1543. (Entre d'altres, es conserva un exemplar a la Biblioteca Universitària de València (R-1/245) i dos a la Biblioteca de Catalunya (Fons Bonsoms 10-III-22 i Esp. 19-8°).

¹³⁸ Sobre els vocabularis que acompanyen les edicions barcelonines, vegeu el treball de G. Colon citat a la nota 1 d'aquest apartat. Els vocabularis, a més, els hem reproduït als apèndixs d'aquest treball nostre.

¹³⁹ *Les obres del valer6s y extrenu cavaller, vigil y elegantíssim poeta Ausiàs March. Novament revistes y estampades ab gran cura y diligència. Posades totes els declaracions dels vocables scurs molt largament en la taula*, Barcelona, Carles Amor6s, 1545. (Es conserven dos exemplars a la Biblioteca de Catalunya, 11-V-57 i Fons Bonsoms 8-I-4).

¹⁴⁰ Li dediquem major espai, a aquest pròleg, més avall.

¹⁴¹ Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 3695, f. Vr (Podeu veure'n el pròleg sencer a l'apèndix III del nostre estudi a *La primera edici6 valenciana...*).

Don Lluís Carròs es referia, òbviament, a les dues edicions d'Amorós. Si la notícia del "manament de l'il·lustre admirant" havia arribat fins i tot a València, això volia dir que tot Barcelona devia de conèixer aquell mecenatge que silenciaven les edicions potser, com afirma Pagès "per una gran modestia que honora aquest gran senyor home de lletres".¹⁴²

No obstant, aquelles dues impressions tampoc no degueren deixar satisfet l'almirall. El batle Carròs de Vilaragut hi detectava "errors e inadvertències dels impressors, les quals corrompen la scriptura y sentències de dites obres". L'almirall també ho devia saber, això. I prou que li devia de pesar. Per aquell motiu segurament -i per l'èxit editorial anterior, sens dubte- el 1560, Claudi Bornat, a la mateixa ciutat de Barcelona tornava a traure a la llum les obres del valencià, anunciant a la portada que les donava "ara novament ab molta diligència revistes y ordenades y de molts cants aumentades", malgrat que en realitat només hi afegia dues composicions -fent-ne un total de 124- i augmentava lleugerament la taula dels vocables "scurs" de la darrera edició d'Amorós.¹⁴³ En aquesta, el nom del duc de Somma i almirall d'Aragó sí que apareix, a l'epístola dedicatòria que signava Claudi Bornat,¹⁴⁴ en la qual, a més de lloar March i queixar-se de l'oblit en què ha caigut el valencià, se'ns informa que don Ferran de Cardona "sempre és estat affeccionat a ses obres" i se'ns diu que "encara que la impressió que vostra senyoria manà fer fos de molt número, no res manco essent molts los cobdiciosos de haver-los, no bastà a satisfer a la aviditat de tants."¹⁴⁵

En aquesta edició, encara, trobem tres personatges més que jugaran un paper

---

¹⁴² Vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 63.

¹⁴³ *Les obres del valerós cavaller y elegantíssim poeta Ausiàs March, ara novament revistes ab molta diligència revistes y ordenades y de molts cants aumentades*, Barcelona, Claudi Bornat, 1560 (Entre d'altres, n'existeix un exemplar a la Biblioteca Universitària de València (R-1/46), un a la Biblioteca Municipal de València, Fons Nicolau Primitiu (XVI/125), dos a la Biblioteca de Catalunya (11-V-54 i fons Bonsoms 8-I-3) i dos més a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (B-60/9/21 i B-60/9/22).

¹⁴⁴ Pagès creu atribuïble aquest text a Antic Roca (*op. cit.*, vol. I, pp. 74-75). E. Duran i J. Solervicens, que l'han reeditat fa poc, no en diuen res (Vegeu Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 121-123).

¹⁴⁵ Podeu consultar aquesta epístola a l'apèndix V del nostre estudi *La primera edició valenciana...*

destacat en la difusió de March: Pere Serafi, Francesc Calça i Antic Roca, de qui parlarem tot seguit.

A Barcelona, doncs, March havia trobat un protector interessat en la seua obra, l'almirall de Nàpols, don Ferran de Cardona el qual va costejar fins a tres edicions i almenys tres manuscrits, com hem vist. Col·laborà a difondre la seua poesia en l'àmbit castellà -a través de Boscà- i coadjuvà, sens dubte, a que, gràcies a la divulgació que suposaren les edicions de March, els versificadors catalans del moment sentissen un cert gust per imitar aquell poeta, la qual cosa ha permés de parlar de la pervivència d'una escola ausiasmarquiana entre els poetes catalans.

Entre aquests, el més important fou sens dubte Pere Serafi.¹⁴⁶ Pintor i poeta, treballà en diversos monestirs i parròquies de la ciutat, i també a Vic i Terrassa, entre altres llocs. El podríem adscriure més a l'estètica del Manierisme que no al Renaixement, encara que ell tenia consciència de ser "renaixent" a la manera dels italians. Dins aquella forma d'entendre l'art és on s'encabirien perfectament la reutilització de temes i formes ausiasmarquianes que féu servir en la seua poesia. En el camp de l'escriptura, cap al 1565 es disposava a fer imprimir tres llibres: una *Arte poética* en castellà i avui perduda, que haurà estat ben interessant per tal de conèixer els seus pressupòsits teòrics a l'hora de versificar, una *Silva* de versos en castellà "retrobada" a mitjans dels anys 80, i els *Dos llibres de Pedro Seraphin, de poesia vulgar en lengua catalana*, que és un recull de composicions de diferents estils poètics, on abunda la poesia amorosa -que s'entén per a profit dels joves- i la poesia espiritual -entesa com a consol dels vells. El conjunt que configura la poesia de Serafi representa en certa manera un estadi de transició entre les formes medievals i les més modernes, entre allò que podria considerar-se la tradició "local" i les innovacions forànies. En aquest sentit, va admetre les influències del seu conciutadà Boscà i les de Garcilaso, a més del gust per Petrarca, generalitzat ja en aquell moment, i també s'inspirà en la vella tradició trobadoresca i la d'Ausiàs March, a qui dedicà un sonet que va aparèixer en

---

¹⁴⁶ Sobre aquest autor, vegeu Riquer, M. de: *Història...* IV, pp. 454-476, el qual recull bona part dels exemples més significatius de versos de Serafi influenciats per l'obra de March.

l'edició barcelonina de 1560 de les obres de March,¹⁴⁷ i en imitació del qual va escriure un *Cant de amors*, on glossa passatges del poema 101 de March. A més, la influència del valencià també es pot veure en altres versos seus. Heus-ne ací l'esmentat cant, com a mostra:

Puix vostre cant, gentil senyora mia,
ab son acort pot fer dolç tot l'amarch,
cantant del gran poet·Auziàs March,
quan dix d'amors, ab destra fantasia:
"Yo viu uns ulls aver tan gran potença",
i-l més avant, com és en son tractat,
y en tal dolçor restí pres y lligat,
que ser libert no tinch ja més creença.
Hon jo diré, mogut per excel·lença:
-Sentí una veu que té tal potestat,
ab son cant bell, de tanta majestat,
que vida y mort pot dar sa conexença.
Prometent pler ab càntich de dulçura
y ensems dolor d'ànima y cos forçar,
lo paradís al món fer contemplar
y dels inferns sentir la pena dura.

Tornada

Y així suplich, angèlica figura,
qu·ab càntich dolç me vullau consolar,
car, si no u feu, per mi·s pot ordenar
càntich de morts per ma desventura.¹⁴⁸

Amb tot i això, com ja va apuntar Riquer, "cal tenir ben present que el nostre poeta mai no ateny la profunditat ni el vigor del valencià."¹⁴⁹

Un altre autor català que llegí i imità March és el prevere de Mataró Joan Pujol.¹⁵⁰ Autor d'un llarg poema narratiu de caràcter èpic, *Lepant*, és també l'autor d'una

---

¹⁴⁷ Vegeu l'apèndix V del nostre estudi *La primera edició valenciana...*

¹⁴⁸ Reproduït a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 286-287.

¹⁴⁹ Riquer, M. de: *Historia...*, vol. IV, p. 464.

¹⁵⁰ Sobre aquest autor, vegeu Riquer, M. de: *op. cit.*, vol. IV, pp. 477-484; Pujol, J.: *Obra poètica*, a cura de K.-H. Anton, Barcelona, 1970; Comas i Pujol, A.: "Introducció a la poesia de Joan Pujol", dins *Estudis de literatura catalana (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1985, pp. 40-62; i Duran, E.: "La historiografia catalana en el pas del Renaixement al Barroc: El poema èpic sobre Lepant de Joan Pujol (1573)", dins *La cultura catalana tra*

Visió en somni, en la qual és el mateix poeta valencià qui se li apareix en somnis i es queixa de les alteracions que han provocat en la seua poesia els copistes i els traductors.

Heus-ne ací uns fragments destacats:

...vingué un hom ab cara molt fellona,
los quals los dix axí raons semblants:
"No us veja més follament presumint,
en ningun temps, davant de ma presència
ab tant orgull i falta de ciència,
tan atrevits aquestos dits llegint;
baixau de prest, i sabreu quant anarg
i menys de seny és lo grosser qui pensa
per si mateix, ab vera coneixença,
entendre bé mossén Auziàs March"

Girat a mi, dix-me que m'acostàs
i que volgués també lo dit libre pendre,
prequè provàs si mon grosser entendre,
llegint aquell, faria sis o as;
i jo, llegint ab por i tremolant,
no fiu en ell més que els altres efecte;
dix lo bon hom: "Puix tal és ton defecte,
ves-te'n seguint los qui ja són davant.

E quan seràs baixat al lloc confús
on los grossers mèritament davallen
i sens compàs, ab gran desconcert, ballen,
si vols eixir d'on te veuràs enclòs,
penit-te molt de ton defalliment,
cercant algú qui et puga d'allí traure,
hom molt expert, perquè no tornes caure
en lo mateix error i falliment.

(...)

Aquell qui pot ab major compliment
fer-te prou clar lo que saber implores
en mos dictats, i tot quant més ignores,
és u tot sol, triat en miller cent:
Lluís Joan Vileta se fa dir;
reny lo qui reny i grunya lo qui grunya,
que, sens dubtar, ell, vui en Catalunya,
mos dits entén del tot e sens fallir.

(...)

D'aquest treball sabràs que són eixits

molts qui l'han pres per guia molt experta
en mos dictats, que sempre la fa certa
a tots aquells qui els cerquen penedits,
restant après ab delitós descans
i sens temor de tornar ací caure;
ab son costum, aquestos no sol traure,
que els altres folls tots resten com abans.¹⁵¹

La menció de Joan Lluís Vileta i d'un seu treball ara perdut i que degué consistir en alguna glossa explicatòria, venia precedida de les queixes per les interpretacions i les traduccions anteriors de l'obra de March:

Tot estament treballa molt i vol,
segons entenc, llegir la mia traça;
més l'ignorant que li cient l'abraça,
de què jo tinc, ab causa, molt gran dol;
lo qui m'entén, de mi no vol res dir,
perquè no el creu la folla gent grossera,
e lo grosser, en mig de la carrera,
diu desbarats que no es poden oir.

A poc a poc, pertot vaig declinant
de mans en mans, e vaig pijorant sempre;
tots los demés, sens art, ab gran destempre,
sobre mos dits estan contrapuntant:
confusament vaig per tots los racons
entre grossers, on mai primor atura;
japots pensar si dec passar fretura
de ser entés, anant per los racons.

Traduccions ab molt grans desbarats
han fet de mi en llengua castellana,
com qui, cansat d'anar per terra plana,
va per barrancs, muntanyes i terrats;
Montemayor ha fet quant ha sabut,
si bé féu poc, puix bé no m'entenia;
nigú darà sens llum segura guia
en lloc escur, trist i desconegut.

De quant ha fet aquest no em meravell
per ser strany, puix, sens niguna manya,
los naturals, girant-me en llengua estranya,
ja molt temps ha girat m'han lo cervell;
En Romaní bé pot donar raó

---

¹⁵¹ Reproduïm el text a partir de l'edició de K.-H. Anton, citada a la nota anterior, pp. 63-70.

del que tinc dit; doncs prenga paciència,
puix que m'ha tret del regne de València,
posant mos dits en gran confusió.¹⁵²

Pujol, tal com hom ha destacat de fa poc, lloa Vileta, que participà a Trento, i que rescatà Llull d'una possible heterodòxia, com bé ho posa en boca de March en aquell mateix poema:

De Ramon Llull, ell ha ressuscitats
los dits subtils ab tal honor i glòria,
que en restarà sempiterna memòria,
si bé en l'oblit estaven sepultats,
provant molt mal que fònc malament fet
de llevar-li de son treball la palma,
fent navegar los seus escrits en calma,
tancant aquell dins l'envejós secret.¹⁵³

I a més, Pujol, en els seus versos reclama una interpretació nova de March - apartada de les traduccions i de les interpretacions anteriors-, que l'ajuste no als "dictats" del propi autor, sinó que en faça una actualització per tal que s'ajuste a les directrius espirituals marcades al Concili de Trento. Ell mateix ho farà així, en una sèrie de glosses que construeix sobre passatges marquiàns.¹⁵⁴ Es tractava, a la fi, de fer que March s'ajustàs als nous temps. Perquè, com ja va dir Montemayor, parlava de Déu "con más libertad de la que agora se usa". Reinterpretant-lo ideològicament, es feia la mateixa operació que havia fet el portugués: la seua traducció l'acostava als pressupòsits estètics més "garcilasistes" que imperaven llavors. I una maniobra semblant fóra del tot imaginable, en el pla ideològic: el treball perdut de Joan Lluís Vileta, segurament, acostava March a les propostes tridentines. I Pujol també ho intentava.

Encara ens caldria parlar d'alguna altra persistència de March entre els poetes

---

¹⁵² *Ibidem*, pp. 68-69.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 69.

¹⁵⁴ Vegeu l'interessant treball, sobre aquests aspectes, de Valsalobre, P.: "Joan Pujol: una lectura contrareformista d'Ausiàs March", *Estudi General*, 14 (1994), pp. 105-135.

catalans, si més no, del seu nom i del que representava la seua figura. Com per exemple en un text de Marc Antoni de Camós, *La fuente deseada e institució de la vida honesta*, publicat a Barcelona el 1598, però escrit abans del 1581, i en el qual Marc reny Camós per haver abandonat la llengua pròpia i escriure en castellà.¹⁵⁵ O la *Sentència*, de Francesc Calça,¹⁵⁶ escrita amb motiu de la celebració, a Barcelona, d'un certamen poètic amb motiu de la canonització de sant Ramon de Penyafort, el 1601. En aquest text, el cavaller i catedràtic Calça reivindica la tradició de l'escola trobadoresca - en què March esdevé un representant destacat- per a la poesia catalana, i el qui millor usà la llengua.¹⁵⁷ En aquest mateix sentit en què el poeta valencià és presentat als homes de finals del XVI i principis del XVII com a model lingüístic i estètic a seguir, encara podriem esmentar els versos de Jeroni Ferrer, de la segona dècada del Siscents, *Als poetes catalans*. En aquests versos es denuncia l'abandó de la llengua pròpia i l'adopció del castellà per part dels "trobadors" que "ab gust cercau la llengua

---

¹⁵⁵ Vegeu Duran, E.-Solervicens, V.: *op. cit.*, pp. 161-163, on es reproduïx el text de *La fuente deseada*, en el qual apareix Marc, que

"mostró quererme asir de los cabellos,
diziendo: crees que te amengua
averte de la patria enagenado
sacando tu concepto en otra lengua."

¹⁵⁶ Sobre aquest autor, el qual ja participà en l'edició de l'obra de March feta a Barcelona el 1560, podeu consultar Molas, J.: "Francesc Calça: Poemes", *Els Marges*, 14 (1978), pp. 77-95; i Figueras i Capdevila, N.: "Francesc Calça (1521-1603) i la seva producció poètica quadrilingüe. Un inventari", *Estudi General*, 14 (1994), pp. 87-104.

¹⁵⁷ Heus-ne ací un fragment d'aquest interessant text:

"Los catalans, per què dexam la llengua?

Català fonc lo Banaventurat:
qui no coneix poc aver agradat
no tinc a molt que cayga en semblant mengua.

Los provençals y lymosins poetas

an inventat la molt delicad·art
per agusar l'human ingeni tart
y poder fer ses trobas més perfetas.

Ausiàs Marc en ella fonc poeta
tan excel·lent qu·és tingut per més net
de quants bells rims y bells cants agen fet
y axí en son temps sa troba fou eleta."

(Vegeu Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 164-166).

castellana".¹⁵⁸ O algun poema de Pere Ausiàs March.¹⁵⁹

De fet, March, presentat com a model petrarquista a principis del segle XVI, passava a ser, a la fi d'aquella mateixa centúria, el representant excels de l'escola poètica trobadoresca que ell mateix s'havia esforçat a "lleixar a part". En qualsevol cas, el seu testimoniatge persistia i, en bona mesura això era possible perquè la seua llengua, considerada també un model a imitar, no podia sonar tan "obscura" com podria haver semblat, si féiem cas dels vocabularis de les edicions que tant varen col·laborar a difondre'l.

---

¹⁵⁸ Vegeu Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 166-169. Els versos de Ferrer acaben així:
"Plens de bon seny no dejecteu les muses,
les naturals de vostra Catalunya,
puís que són tals que ab elles bé s'encunya
un bon endeny, si no les fem confuses."

¹⁵⁹ Vegeu Archer, R.: "L'altre Ausiàs March (segle XVI) i un certamen poètic inèdit", *Catalan Review*, núm. 5 (1991), pp. 23-34.

IV. A propòsit d'un manuscrit de March i la traducció de Montemayor.

El següent episodi ausiasmarquià i "valencià" -o només fins a cert punt "valencià" en algun interval-, presenta una trajectòria un tant més complexa, però que ens permet situar la ciutat de València pràcticament al mateix nivell que Barcelona en l'interès per l'obra de March,¹⁶⁰ tot i que la seua concreció siga un tant diferent al que s'esdevingué a la capital catalana.

En efecte, el 1546, el governador de Xàtiva i batle general del regne de València, don Lluís Carròs de Vilaragut, feia copiar un manuscrit amb obres d'Ausiàs March.¹⁶¹ Don Lluís era fill d'un homònim seu diplomàtic, ambaixador a Anglaterra (1509-1515) i a Roma (1518), i també batle del regne de València i governador de Xàtiva.¹⁶² Aquest, al seu torn, era fill de l'escriptor i poeta Francesc Carròs Pardo de la

---

¹⁶⁰ Ja ho va afirmar Fuster, J.: "Vigència d'Ausiàs March", dins *Obres completes*, vol. I, Barcelona, 1991 (3a ed.), p. 242: "En la centúria següent [el segle XVI] van canviar totalment les coses: dos focus ausiasmarquiàns d'importància, l'un a València i l'altre a Barcelona, apareixen quasi simultanis i treballen de manera eficient".

¹⁶¹ Vegeu la descripció i altres detalls d'aquest manuscrit a Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 28-31 i 117-144.

¹⁶² Les dades genealògiques provenen de la *Gran Enciclopèdia Catalana* (vegeu l'entrada *Carròs* i la que es dedica a diversos membres d'aquella família valenciana). Vegeu, sobre aquella nissaga, Martí Ferrando, J.: *Poder y sociedad durante el virreinato del duque de Calabria*, 4 vols., Tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 1993, vol. I, pp. 241-255.

Casta, autor d'una *Regoneixença e moral consideració contra les persuasions, vicis e forces de amor*, i de diverses composicions poètiques que serien incloses al *Cancionero general* fet imprimir a València per Hernando del Castillo (1511).¹⁶³ De manera que, quan el 1526 fou nomenat batle general del regne,¹⁶⁴ Lluís Carròs de Vilaragut passà a ocupar un dels càrrecs més preheminentes del país, d'acord amb la trajectòria dels seus avantpassats. Però, de més a més, hem de pensar que amb un avi escriptor i poeta i amb un pare a qui podem suposar certs contactes amb els humanistes italians -hi acompanyà Ferran II i la reina Germana a Nàpols, el 1506, i després fou ambaixador a Roma, tot i que per molt poc de temps-, Lluís Carròs de Vilaragut devia de tenir alguna sensibilitat poètica i no només obeïa els desitjos de dona Àngela de Borja, quan feia copiar el manuscrit amb obra de March.

En aquell manuscrit, de molt bella i acurada factura i actualment a la Biblioteca Nacional de Madrid,¹⁶⁵ apareixen, a més de les obres del poeta medieval, un vocabulari -que segueix en bona mesura els publicats a Barcelona el 1543 i el 1545- i un pròleg inicial que conté una "Vida" de March que passa per ser la primera biografia del poeta.¹⁶⁶

En aquest pròleg se'ns informa de

la molta affectió y estremada voluntat que la noble dona Àngela Borja y de Carroç de Vilaragut¹⁶⁷ té a les maravolloses obres del gran poeta y stremat cavaller

---

¹⁶³ Vegeu Riquer, M. de: *Història...*, vol. IV, pp. 106-109.

¹⁶⁴ El document del nomenament es troba a l'Arxiu del Regne de València, *Reial*, 428, ff. 320r-321v.

¹⁶⁵ Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 3695.

¹⁶⁶ Vegeu-ho a l'apèndix III del nostre estudi *La primera edició valenciana...*

¹⁶⁷ Volem anotar que el nom d'aquesta dama es correspon al d'aquella que fou l'esposa de don Lluís (Àngela de Borja i Llansol de Romaní, segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*), una circumstància que no hem vist remarcada enlloc. Certament, al pròleg res no ens pot fer pensar això, tret de l'afixació del cognom de don Lluís al de la dama. Tanmateix, potser que aquest manuscrit fos un regal de don Lluís a la seua futura esposa. O bé responia a un regal fet a una esposa fidel, atès que si fem cas de les paraules del pròleg, don Lluís, abans de compilar aquell manuscrit féu "diligència per molts anys en tot lo que és estat a mi possible, axí per complir los manaments y satisfacer a la

mossén Ausiàs March, enamorada y encesa ardentment en aquelles.

La qual cosa ja ens situa davant una dama lectora de March -o un cercle de dames, potser-, encuriosida

per saber la descendència y origen natural de aquell y hon era nat e criat una persona tan exemplar y de marvellós e angèlich ingeni, art, saber, gràcia y stil de trobar, eloquència y audàcia de parlar y escriure en vers obres tan profundes y plenes de tot saber y doctrina, y per tenir un libre de verdadera scripció.

No se'ns diu res de les possibles dificultats de la dama en qüestió a l'hora d'enfrontar-se a la llengua de l'obra del poeta senyor de Beniarjó, malgrat que el manuscrit s'acompanye d'un vocabulari. Simplement, dona Àngela sembla que desitja llegir el seu poeta predilecte tan lliure com es puga de "les errors e inadvertències dels impressors, les quals corrompen la escriptura y sentències de les dites obres", com es diu més avall. El batle Vilaragut sembla que ja feia temps que era aficionat a la persona de March i a la lectura dels seus versos:

hauria vist molt y inquirit axí en saber la descendència y linatge del dit mossén Ausiàs March, com encara en tenir verdadera y original scripció de les obres de aquell, havent legit, vist y regonegut molts llibres antichs scrits de mà per los contemporals ab lo dit auctor, verifficant y comprobant los uns ab los altres y ab les dos impresions fetes en Barcelona.

I açò, entre altres coses, ens parla d'una tradició de lectura de l'obra de March a València -amb l'edició i la traducció de Romaní incloses, tot i que no ho esmente, però que sens dubte havia de conèixer-¹⁶⁸ i de l'arribada de les novetats editorials de

---

voluntat de la dessus dita dama y senyora, per a que de son desig fos complidament satisfeta". En fi, no creiem que tinga massa importància, però si la dita dona Àngela era l'esposa del batle general, en tal cas ens trobaríem davant un cercle "familiar" de lectors de March.

¹⁶⁸ El batle Lluís Carròs e Vilaragut apareix com a testimoni en la *Información sobre ábito de Santiago que pide Baltasar Scrivá de Romaní* (Archivo Histórico Nacional, *Órdenes militares, Caballeros de Santiago*, exp. 7691, f. 10r-11r) i declara, entre altres coses, que "muy bien le conoce, y que le tiene por hombre de edad de quarenta hasta quarentacinco anyos", "que la casa de Cena es casa principal e antigua en aquel reynode Cerdunya", en referència ala família materna de don Baltasar de Romaní, i que llavors -1528- "es ausente, pero que crehe que no stá sin cavallo,

Barcelona a la capital del regne de València amb certa regularitat.¹⁶⁹ Al costat de determinades informacions privilegiades. Perquè, en efecte, a les edicions de Barcelona de 1543 i 1545 no apareix el nom de l'almirall de Nàpols enlloc, i Carròs de Vilaragut coneix molt bé que aquelles foren impreses per "manament de l'il·lustre admirant de Nàpols, don Ferrando de Cardona".

El text inicial del manuscrit del batle general fa després una concisa lloança del "valor y estima, art, stil y eloqüència" de March, que ultrapassa Dant, Petrarca, Juan de Mena i "tots los altres antipassats". I tot seguit ens ofereix una breu síntesi de la vida del poeta. Un treball que aporta poques novetats, potser, però que degué suposar un cert esforç al seu moment. En aquest sentit, hem de destacar que Carròs -o Jeroni Figueres o qui treballàs per ell- recollí notícies d'arxiu, informacions orals i fins i tot "arqueològiques", i aporta una dada que només recentment ha estat confirmada per la crítica moderna: Ausiàs March "fonch cavaller valencià, nat y criat en la ciutat de València."¹⁷⁰ A més de donar el nom dels seus pares i de la seua segona esposa, el situa cronològicament de forma prou correcta:

contemporal ab lo rey don Alfonso, rey de Aragó, conquistador del realme de Nàpols, que començà a regnar en lo any MCCCCXVI fins a l'any MCCCCLVII.

En resum, un treball pulcre, el d'aquell manuscrit que, si bé no sembla que anàs destinat a la impremta, acabà per arribar-hi. Almenys de forma *indirecta*; és a dir, no a la mateixa ciutat de València ni de mans del batle Carròs de Vilaragut.

Perquè, efectivament, uns anys més tard, el 1555, l'obra literària d'Ausiàs March

---

porque es cavallero que se precia d'estar bien encavalgado".

¹⁶⁹ En un document del 1551 es conté informació sobre la venda de llibres, a Barcelona, per part de l'impressor Claudi Bornat, a un cavaller valencià (Vegeu Madurell i Marimon, J.M.: *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona, 1955, pp. 886-887.

¹⁷⁰ Vegeu Chiner Gimeno, J.J.: "D'un ventre trist exir m'à fet natura. Ausiàs March i el seu naixement a València", dins *Miscel·lània Joan Fuster*, vol. VIII, Abadia de Montserrat, pp. 65-80.

sí que anava a ser editada a partir d'aquell manuscrit, a cura d'un capellà de sa majestat, de nom Juan de Resa, i en una ciutat tan allunyada com Valladolid.¹⁷¹ No pot deixar de sorprendre'ns el fet que aquesta edició, íntegrament en la seua llengua original, sense cap traducció castellana, sembla que anava adreçada als lectors d'aquella llengua veïna. Val a dir que en aquells moments no era estrany que els llibres destinats a una cultura concreta s'imprimissen en ciutats remotíssimes o exòtiques -i en serien testimonis antics, entre nosaltres, les edicions del *Psalteri* de Roís de Corella o el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, fetes a finals del XV a Venècia i destinades als lectors del nostre país-;¹⁷² però tot fa pensar que Juan de Resa, en dedicar la seua edició a Gonzalo Fernández de Córdoba, duc de Sesa i de Terranova, i en confeir un "Vocabulario para las obras del poeta",¹⁷³ al qual hi afixava dotze regles gramaticals per tal de fer el text més entenedor, pensava més que res en el lector castellà. Aquell era el públic immediat a qui destinava la seua edició.¹⁷⁴ D'això, encara, en serien una prova contundent les darreres paraules de les seues regles:

Todo lo sobredicho se ha notado para nuestros castellanos y que del todo ignoran aquella lengua, que con los valencianos y catalanes, ni con los castellanos expertos en ella, no es mi intención hablar, pues lo entienden mejor que yo.

---

¹⁷¹ *Las obras del poeta mosén Ausias March, corregidas de los errores que tenían. Sale con ellas el vocabulario de los vocablos en ellas contenidos*, Valladolid, Sebastián Martínez, 1555 (Entre d'altres, n'hi ha un exemplar a l'Arxiu de l'Ajuntament de Beniarjó, sense signatura encara, un altre a la Biblioteca Universitària de València, incomplet (R-1/43), i un parell a la Biblioteca Municipal de València, Fons Nicolau Primitiu (XVI/193 i XVI/149).

¹⁷² Vegeu Roís de Corella, J.: *Psalteri*, a cura de J.A. López i Quiles i V. Ribes i Palmero, Abadia de Montserrat, 1985; i Esteve, J.: *Liber elegantiarum (Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489)*, a cura de G. Colon Domènech, Castelló de la Plana, 1988.

¹⁷³ Va`rem transcriure aquest extens vocabulari i la resta de textos que edità Resa acompanyant l'obra de March a l'apèndix IV del nostre estudi *La primera edició valenciana...* Vegeu, també Colon Domènech, G.: "Ausias March interpretat al segle XVI per Juan de Resa i Jorge de Montemayor", dins *Ausias March: textos i contextos*, a cura de R. Alemany, Abadia de Montserrat, 1997, pp. 89-116.

¹⁷⁴ També ho creu així Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 73.

Hi havia -o almenys s'hi contemplava-, doncs, la possibilitat dels lectors valencians i catalans, però l'editor, amb aquelles poques recomanacions, considerava que la llengua d'Ausiàs podria ser suficientment entesa pels seus compatriotes.

Queda encara per resoldre de forma satisfactòria i documentada la qüestió de com arribà el manuscrit de don Lluís Carròs a la ciutat castellana. Tot apunta, però, que l'intermediari fou el bisbe d'Osma i humanista valencià don Honorat Joan,¹⁷⁵ encara que en mans d'aquest se suposa que hi hagué també un altre manuscrit.¹⁷⁶ Aquest preceptor del Felip II i del seu fill, el malfadat príncep Carles, sembla que acostumava a llegir als seus nobles deixebles els versos de March, i a traduir-los públicament, a la cort. Almenys així ho recull el cronista Escolano, tot i que no diu d'on. Per a aquells cortesans encuriosits, encara, hauria compost el vocabulari que acompanyarà les obres de March en l'edició de Juan de Resa.¹⁷⁷ Potser, d'altra banda, a aquella "lectura pública" fan referència les paraules d'Onofre Almudéver quan, al seu pròleg de l'*Espill* de Roig, editat a València el 1561, afirmava que "los castellans han treballat de entendre'l, fent-lo en achadèmies públiques llegir."¹⁷⁸

Si donem per vàlida la lectura dels versos marquiens a Valladolid pel bisbe Joan, ja no costa d'entendre la presència del manuscrit en aquella ciutat. Ni l'interés almenys nominal d'una part de la noblesa local -o de pas- i els estaments poderosos, destinataris, en principi, d'una edició com aquella. De fet, abans d'imprimir-se, Honorat Joan va ser l'encarregat de supervisar el "libro", com diu el privilegi d'impressió que se

---

¹⁷⁵ Sobre aquest personatge, vegeu Campo Muñoz, M. I. del: *Honorato Juan: humanista, maestro de príncipes y obispo de Osma*, Sòria, 1986.

¹⁷⁶ Es tracta del manuscrit C. Vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 18-20.

¹⁷⁷ Escolano, G.: *Segunda parte de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, Pere Patrici Mei, 1611, col. 1699, on es pot llegir que Honorat Joan "se preciava de declararle en castellano a muchos curiosos cortesanos que acudían a oyrle".

¹⁷⁸ Vegeu aquesta epístola proemial reproduïda a Duran, E.-Solervicens, J.: *op. cit.*, pp. 117-120.

li atorgà a Juan de Resa i que va ser publicat a la mateixa edició.¹⁷⁹ Una edició que va eixir, per altra banda, del taller del tipògraf Sebastián Martínez, el qual degué ser dels més importants de la ciutat durant aquell període, si tenim en compte la mena d'obres que estampà, moltes d'elles fruit de disposicions legals, com ara capítols de corts, sínodes, etc., i textos de vertadera importància, com diverses cròniques històriques castellanes.¹⁸⁰ Encara, hem de pensar que un vocabulari tan extens com el que acompanya aquella edició -amb els encerts i errors que s'hi vulguen adduir- degué comptar, almenys, amb la col·laboració d'algun valencià o d'algun català a l'hora de confegir-lo. I no fóra estranya la participació del mateix bisbe d'Osma, home d'altra banda afecte a les lletres.

L'edició de Valladolid, tot i el seu lloc de naixença certament "extravagant", anava a jugar, encara, un paper destacat en la difusió de March. Jorge de Montemayor la va conèixer i la va tenir present a l'hora de preparar la seua versió en castellà. Fins i tot, en aquella edició figuren uns versos seus dedicats a March.

Jorge de Montemayor, d'origen portugués, és conegut sobretot per la seua *Diana*, una novel·la pastoral que estava destinada a ser model del gènere per a la resta d'Europa.¹⁸¹ Però Montemayor, cortesà i músic, va pertànyer a la capella de Felip II,

---

¹⁷⁹ Vegeu aquest privilegi a l'apèndix IV del nostre estudi *La primera edició valenciana...*

¹⁸⁰ Sobre Sebastián Martínez podeu consultar Floranes y Encinas, R.: *Memoria de los impresores de Valladolid desde el principio de la imprenta en esta ciudad hasta oy* (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 10501, ff. 41v-44r). Aquest text, acabat el 1794, recull l'activitat impressora de Martínez a Valladolid i altres llocs on va treballar, sempre a l'empar de la cort. Del 1553 és una seua edició de les *Cortes de Valladolid de 1537*, i del 1558 és un *Quaderno de las cortes de Madrid de 1552, y de las de Valladolid de 1555 y 1558*, per exemple. Ja a Palència va imprimir les *Constituciones sinodales* del bisbe Cristóbal Fernández Baltodán, el 1567. En matèria de textos històrics destaca la impressió de les *Crónicas de don Alonso el Sabio, don Sancho el Bravo y don Fernando IV*, en dos volums (Valladolid, 1554), les *Obras* de frai Alonso de Orozco, del mateix any; o la *Crónica de los reyes Católicos*, d'Hernando del Pulgar, el 1565. Sobre l'edició de l'obra de March (f. 43r), Floranes no diu res més que allò que trau de Ximeno (*op. cit.*, vol. I, p. 43).

¹⁸¹ Vegeu Montemayor, J. de: *La Diana*, edició de A. Rallo, Madrid, 1991. Pel que fa a la biografia d'aquest autor, vegeu-ne la introducció de l'obra suara citada, esp. pp. 11-24.

com el mateix Juan de Resa, i al costat d'aquell degué aficionar-se a llegir March. Fins i tot, és possible que Montemayor s'interessàs per March en tant que "filòsof", ja que estan ben documentades les inquietuds religioses del portugués, que arribà a escriure versos d'aquella mena, els quals foren inclosos en l'*Index* inquisitorial de 1559. Al costat d'això, la seua preocupació per l'anàlisi dels estats amorosos degué apropar-lo també a l'obra del nostre valencià.

La bona qüestió és que Montemayor, després de col·laborar en l'edició de Valladolid del 1555, es decidí a fer una traducció en castellà de l'obra marquiana. Potser, amb aquella traducció enllestida, provà fortuna a Valladolid i no la trobà i per això es traslladà a València, on de fet va aparèixer publicada per primera vegada la seua traducció de March.¹⁸² Potser que, a més, Montemayor decidís deixar les terres de Castella com a conseqüència de la inclusió del seu nom a l'*Index* ja referit. De qualsevol manera, trobà l'acollida de Simó Ros,¹⁸³ i hi publicà la "Primera parte", concretament

---

¹⁸² *Primera parte de las obras del excellentísimo poeta y filósofo mossén Ausias March, caballero valenciano, traduzidas de lengua lemosina en castellano por Jorge de Montemayor, y dirigidas al muy magnífico señor, mossén Simón Ros*, València, Joan Mei, 1560 (N'hi ha un exemplar d'aquesta obra a la Biblioteca Valenciana, al Fons Carreres (XVI/591), un altre a Fons Antic de la Biblioteca (XVI/492), a més d'un altre a la Biblioteca del Reial Monestir de San Lorenzo de El Escorial). El text d'aquella traducció ha estat publicat diverses vegades (vegeu més avall, l'apartat VI d'aquest estudi) i al segle XX ha conegut almenys tres edicions: Riquer, M. de: *Traducciones ...; Las obras de Ausias March traducidas por Jorge de Montemayor*. Edición de F. Carreres de Calatayud, Madrid, 1947; i més recentment, Montemayor, J. de: *Poesía completa*. Edición de J.B. Avallé-Arce, con la colaboración de E. Blanco, Madrid, 1996.

¹⁸³ Fóra interessant veure qui era aquest Simó Ros. Fuster ("Lectures...", p. 91) declara que és un "personatge per a mi desconegut", tot i que el dóna en nota com a destinatari del *Compendio de las hystorias del reyno de Nápoles del famoso doctor Pandolfo Colenucio* de Nicolau Espinosa (València, 1563). Per la nostra banda, podem dir que no ocupà cap càrrec ciutadà, tot i que personatges amb aquell cognom apareixen ocupant-ne. Cronològicament, el més pròxim li és un tal Francesc Ros, advocat i síndic de la ciutat de València en les corts de Monsó de l'any 1547 (Vegeu Doñate Sebastià, J.M.: *Libro del bien y del mal*, València, 1977, p. 118), de qui potser era família). Francesc Ros fou, a més, examinador de lleis i cànons, advocat fiscal i patrimonial (fins al 1532) i oïdor de la Reial Audiència des del 1536 (Vegeu Canet Aparisi, T.: *La magistratura valenciana (s. XVI-XVII)*, València, 1990, p. 156). Hem de tenir en compte, a més, que el misser Cristòfol Pellicer que trobem fent un sonet a Jorge de Montemayor en aquella edició seria nomenat advocat patrimonial de la Reial Audiència el 1576 i que arribà a ser advocat fiscal i patrimonial del Consell Suprem d'Aragó (*ibidem*, p. 265). És, per tant, en aquest ambient dels magistrats i homes de lleis de la València del segle XVI on hauriem de situar Simó Ros. Un ambient ben apropiat, per cert, a algú que podia tenir problemes amb la justícia eclesiàstica.

de la part amorosa. I no ens hem d'estranyar: al seu pròleg afirma que

la segunda parte d'este libro dexé de traduzir hasta ver como contenta la primera, en la qual también dexé algunas estanças porque el autor habló en ellas con más libertad de lo que aora se usa.

El treball de Montemayor, a més, va ser rigorós. O tan rigorós com podia ser llavors. Ell mateix ho declara:

Cinco originales he visto de este poeta, y algunos diffieren en la letra de ciertas estanças, por donde la sentencia quedava confussa en algo. Yo me he llegado más al que hizo trasladar don Luis Carroz, bayle general d'esta ciudad, porque según todos lo afirman, él lo entendió mejor que ninguno de los de nuestros tiempos.

Es tracta, en definitiva, del manuscrit de què hem parlat a l'inici d'aquest apartat. Ara bé, els altres quatre "originals" no podem saber quins són: potser es tractava, a la fi, de les dues edicions catalanes -de 1543 i 1545- que també coneixa Juan de Resa, de l'altre manuscrit que posseï Honorat Joan -com ja hem esmentat més amunt- i d'algun altre text més -potser l'edició de Romaní, potser el manuscrit G, actualment a la Biblioteca Universitària de València i de confecció clarament valenciana.

Montemayor optà per un text polit, net, i que oferia certes garanties: el de don Lluís Carròs. I traduï les composicions amoroses. Molt més lliurement que no Baltasar de Romaní, no cal dir-ho, i tot acostant March als nous gustos que imperaven en aquell moment. March, a la fi, i segons l'apreciació de Fuster, esdevé més "garcilasista", tot just "quan l'italianisme en la poesia castellana ja havia triomfat a València".¹⁸⁴ El mestre, en definitiva, per via d'una traducció -d'una actualització de les formes- esdevenia deixeble del deixeble.

També hauríem de dir que Montemayor segurament era conscient d'aquesta "modernització" de March; era conscient que la seua manipulació s'ajustava a unes determinades idees estètiques que, encara, podien resultar excessives a certs lectors:

---

¹⁸⁴ Vegeu Fuster, J.: "Lectures... », p. 92.

Yo he hecho en la traducción todo quanto a mi parescer puede suffrirse en traducción de un verso en otro. Quien otra cosa le pareciere, tome la pluma, y calle la lengua, que ay' le queda en qué poder mostrar su ingenio.

A la fi, era el problema que sempre hi subjau a totes les traduccions, especialment les poètiques però no només: ajustar-se a les paraules *mot a mot*, o *ad verbum*, com haurien preferit els autors del XVI, o bé traduir la "substància". És clar que, si Romani traduïa *ad verbum* i feia quadrar el text de March amb el seu allà on li convenia, Montemayor optà per una solució més "humanista", més moderna. Per fer, en definitiva, com havia fet Boscà, en traduir Castiglione, al parer de Garcilaso: "no se ató al rigor de la letra, como hacen algunos, sino a la verdad de las sentencias."¹⁸⁵ D'aquella manera Ausiàs March "esdevenia *compreensible* per a la minoria culta valenciana. I més que comprensible: *modern*."¹⁸⁶

En realitat, però, Montemayor contribuï a "suavitzar" tant com va poder l'expressió de March, a llevar-li "la aspereça fiera / de la escabrosa lengua lemosina", com diu un anònim cavaller valencià¹⁸⁷ que dedicà un sonet apologètic a Montemayor en la seua edició. Heus-ne ací l'exemple de la seua traducció realitzada a partir del poema I de March:

No cure de mis versos, ni los lea
quien no fuere muy triste, o lo aya sido;
y quien lo es, para que más lo sea
lugar no pida escuro, ni escondido.
Mis dichos puede oy'r, y en ellos vea
cómo sin arte alguna me han salido
del alma, y la razón de mi querella
muy bien la sabe amor qu'es causa d'ella.

---

¹⁸⁵ Del pròleg de Garcilaso a la traducció d'*El Cortesano* feta per Boscà, el 1534, ja esmentat més amunt.

¹⁸⁶ Vegeu Fuster, J.: « Lectures.. », p. 93.

¹⁸⁷ A l'edició de Saragossa del 1562, i a la de Madrid de 1579, aquest sonet ve atribuït a un tal don Lluís de Santàngel i de Pròxita.

Alguna parte y mucha he yo hallado
de gran deleyte al triste pensamiento;
si alguno de dolor me vio cercado,
mi alma acompañó muy gran contento:
en quanto un simple amor m'á conversado,
no creo que hay más bien ni aun yo lo siento,
y si con atención se mira y siente,
deléyame el dolor mezcladamente.

Muy presto haré vida d'ermitaño
por más honrrar de amor su grande fiesta,
y a nadie duela mi bivar estraño,
que amor me cita, emplaza, y amonesta.
Yo le amo por sí solo, y no m'engaño:
si el bien me da que puede, ¿qué le resta?;
que si a dexar su mal me determino,
serà bivar más triste de contino.

Jamás pudo negar mi entendimiento
que sus tristezas son mejor partido
que otr'alegría qualquiera, ni contento,
pues trae allá su mal un buen cumplido;
y parte del que a causa suya siento
es el que a cualquier triste es concedido,
que más si él mismo llora se consuela,
que todo el mundo llores, y dél se duela.

De mil gentes seré reprehendido
porque la vida triste alabo y quiero;
mas yo que vi su gloria no he querido
huyr d'un mal do tanto bien espero:
sin esperiencia nadie havrá sabido
el bien que da un querer puro y sincero,
y haviéndose d'esta arte con su dama
él mismo se ama a sí en ver que ama.

Amor os dé a entender, señora mía,
que a todo extremo soy por vos llegado:
con sólo mi poder me ha derribado,
el suyo s'escusó con mi porfía.

V. Les traduccions castellaneres de March i la seua influència en la poesia hispànica.

Després que el 1539 va eixir de les premses valencianes la primera edició de part de les obres de March acompanyada de la traducció castellana de Baltasar de Romaní, l'obra del poeta valencià, ara ja en aquella llengua, tenia, no cal dir-ho, la possibilitat d'un mercat molt més ampli. Si fins aquell moment March havia funcionat per les terres catalanoparlants de la Corona d'Aragó, des del 1539 passava a ser susceptible d'interessar de manera més directa els lectors de la Corona de Castella i la seua prolongació americana que tot just en aquells anys començava a configurar-se.

D'altra banda, no és difícil d'entendre per què des de València -la ciutat més dinàmica i important de la península hispànica a les acaballes del XV i els primers anys del XVI-, algunes *novetats* editorials passaren a ser reeditades a Sevilla, la nova gran urbs -veritable capital comercial de les terres ibèriques.¹⁸⁸ En aquest àmbit de les reedicions, i per posar un exemple primerenc, podem parlar de la publicació que a la capital andalusa es feia, el 1535, del *Cancionero General* que a València havia tret a la

---

¹⁸⁸ Sobre la importància econòmica de Sevilla en el marc hispànic del segle XVI, vegeu Pike, R.: *Sevillian Society in the XVI century*, Ithaca, 1972; i *idem: Aristocrats and traders. Sevillian Society in the Sixteenth Century*, Ithaca-Londres, 1972.

llum l'impressor Hernando del Castillo el 1511, com ja hem esmentat més amunt. La pròspera societat sevillana -els seus impressors-, doncs, es mostrava atenta a les novetats culturals valencianes. A uns productes editorials que, a més, tenien l'èxit assegurat. I potser perquè a Sevilla, al llarg del segle XVI s'establiren nombrosos mercaders catalans i valencians, atrets per les possibilitats de comerç amb les Índies.¹⁸⁹ Una afluença cap a la capital andalusa que aprofità a Antoni Ferrando per veure l'influx de les celebracions de certàmens religiosos a Sevilla tot seguint els models valencians.¹⁹⁰

Dins aquest mateix àmbit de contactes, per tant, caldrà entendre l'edició que realitzà Joan Canalla de la traducció de Baltasar de Romaní, el 1553.¹⁹¹ Cal assenyalar que, en aquest cas -i contra el que dos anys després farà a Valladolid Juan de Resa-, March és donat al públic només en castellà. És a dir, que de l'edició de March que féu Romaní va ser eliminada la part que es trobava en la llengua del poeta, amb què la publicació sevillana només presenta la versió castellana dels poemes de March. Evidentment, aquesta opció era la més lògica, tenint en compte que els exemplars eixits de les premses de Canalla s'adreçaven a un públic que majoritàriament havia de ser castellanoparlant, tot i els mercaders catalans i valencians establerts en aquella ciutat

---

¹⁸⁹ Vegeu Vilar, P.: "L'espai català dels segles XIV al XVIII", *Annals de l'Institut d'Estudis Occitans*, núm. 4 (1978), pp. 43-58. La relació València-Sevilla venia però, almenys, des de finals del XV. A tall d'exemple, i ni que siga de passada, anotem que el notari que regiria l'escribania del consell de la ciutat de València, Gaspar Eiximeno, es trobava allà el 1490, on potser havia anat per ordre dels jurats, i així ho féu constar en les seues *Notícies* (Vegeu Escartí, V.J.: "Edició de les *Notícies* de Gaspar Eiximeno (1489-1492)", *Saitabi*, XLV (1995), pp. 159 i 164).

¹⁹⁰ Vegeu Ferrando, A.: *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València, 1983, pp. 877-878.

¹⁹¹ *Las obras del famosísimo filósofo y poeta mossén Osías Marco, caballero valenciano de nación catalán, traducidos (sic) por don Baltasar de Romaní. Dividas en quatro cánticas, es a saber: cántica de amor, cántica moral, cántica de muerte y cántica Spiritual. Dirigidas al excelentísimo señor el duque de Calabria*. Sevilla, Joan Canalla, 1553 (Se'n conserva un exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid, R-1033). Al foli 100r. es pot llegir el següent colofó: "Impresso en Sevilla por Joan Canalla. Acabóse a doze días de enero de mill e quinientos y cinquenta y tres años."

d'Andalusia. El món editorial sevillà¹⁹² -que tenia al seu abast tota la Corona de Castella i les Amèriques- és mostrà doncs sensible a la novetat que podia respresentar per als lectors i els intel·lectuals castellans i andalusos¹⁹³ l'obra de l'escriptor valencià, de qui segurament només podien haver tingut notícia a partir d'informacions orals o de la mateixa edició valenciana de Romaní; o bé a través de les dues edicions de Barcelona (del 1543 i del 1545),¹⁹⁴ però de qui els lectors cultes podien tenir molt bones referències, i ben dignes de crèdit, per via de l'obra del marquès de Santillana.¹⁹⁵ O de la *Octava rima* de Joan Boscà:

Y al grande catalán de amor maestro,
Ausias March, que en su verso pudo tanto,
que enriqueció su pluma el nombre nuestro
con su fuerte y sabroso y dulce llanto,
amor le levantó y le hizo diestro
en levantar su dama con su canto,
y en extendder su nombre de tal suerte,

---

¹⁹² Sobre aquell impresor no massa afortunat, vegeu Domínguez Guzmán, A.: *El libro sevillano durante la primera mitad del siglo XVI*, Sevilla, 1975, pp. 51-52.

¹⁹³ Cal no oblidar que bona part dels autors de l'anomenat "Siglo de Oro" de la literatura castellana són nascuts a terres d'Andalusia, en especial poetes com Juan de Mena, Luis de Haro, Diego Hurtado de Mendoza, Gutierre de Cetina, etc., però també gramàtics amb un paper tan destacat com Nebrija. Entre els poetes citats, a més, alguns mostraren les influències d'Ausiàs March, com es veurà més avall.

¹⁹⁴ La llengua d'aquestes edicions barcelonines, en teoria, no hauria estat un impediment important. Penseu que a l'edició sevillana del *Cancionero General* (1535) els poetes valencians que hi apareixen a l'edició de 1511 i 1514 amb obra en català, hi són també en aquella edició andalusa. Cosa que suposaria, almenys, la lectura d'aquells versos sense una excessiva dificultat. O així ho varen creure els seus editors. Una altra cosa fóra saber si els entenien poc o molt.

¹⁹⁵ Al *Prohemio et carta que'l marquès de Santillana enbió al condestable de Portugal con las obras suyas*, Íñigo López de Mendoza, en parlar dels poetes "catalanes, valencianos et aún algunos del reyno de Aragón", esmenta "Guillén de Bervedá (...), Pao de Benbibre (...), mosén Pero March el viejo, valiente et honorable cavallero, fizo asaz gentiles cosas et entre las otras escribió proverbios de gran moralidad (...) mosén Jorde de Sanct Jorde, cavallero prudente (...), mosén Febrer (...) mosén Ausias March, el qual aún bive, es grand trovador et omne de asaz elevado espíritu" (Cite a partir de la reproducció de l'edició de L. Sorrento (*Revue Hispanique*, LV, 1922, pp. 33-36) que feren Riquer, M. de-Badía, L.: *Les poesies de Jordi de Sant Jordi*, València, 1984, p. 314).

que no podrá vencerse con la muerte.¹⁹⁶

Per altra part, el fet que Jorge de Montemayor -com ja hem dit més amunt- tingué coneixement de l'obra de March a través del manuscrit de don Lluís Carròs i que hi estigués assabentat i hi participàs a l'edició vallisoletana de Resa en llengua original i a Castella, no obsta perquè a l'hora de publicar la seua traducció es desplaçàs a València i hi residís, almenys pels volts del 1560. No hem de creure, per això, un escàs interès per l'obra de March a Castella i altres territoris de parla castellana. Simplement, és molt possible que Montemayor creiés en les majors facilitats que trobaria a València, pàtria del poeta, per tal de publicar la seua traducció, com va esdevenir, de fet. Però aquella edició ben prompte va interessar altres que no estrictament els valencians. Només dos anys després, el 1562, es va tornar a publicar la traducció del portugués Montemayor a Saragossa, completada amb els textos castellans de Romaní que no havia traduït aquell.¹⁹⁷ A més, hem de destacar que en aquesta operació editorial, que cal atribuir al llibreter saragossà Miguel de Suelves,¹⁹⁸ es portaren a terme algunes destacades "manipulacions". En primer lloc, la dedicatòria, que segueix quasi perfectament la de l'edició valenciana de Montemayor, canvia el destinatari, que ara passa a ser el comte d'Aranda.¹⁹⁹ D'altra banda, els versos

---

¹⁹⁶ Vegeu Riquer, M. de - Comas, A. - Molas, J.: *Obras poéticas de Juan Boscán*, Barceloma 1957.

¹⁹⁷ *Las obras del excelentísimo poeta mossén Ausias March, caballero valenciano. Traduzidas de lengua lemosina en castellano por Jorge de Montemayor. Dirigidas al ilustrísimo don Juan Ximénez de Urrea, conde de Aranda, vizconde de Viota, etc.* Saragossa, Viuda de Bartolomé de Nágera, 1562. Cal assenyalar que la traducció de Romaní comença al f. 122 i va precedida de l'epístola al duc de Calàbria. (Se'n conserva un exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid, sig. R/8.351).

¹⁹⁸ De fet, al peu de la portada d'aquesta edició es pot llegir: "Véndense en casa de Miguel de Suelves, infançón". A més, el colofó (f. 172v) és encara més explícit: "Fue impresa la presente obra en la muy noble y leal ciudad de Çaragoça, en casa de la biuda de Bartholomé de Nágera, a costa de Miguel de Suelves, alias Çapila, infançón, mercader de libros, vezino de Çaragoça. Acabóse a quatro de março, año de 1652".

¹⁹⁹ Vegeu els apèndixs VI i VII del nostre estudi *La primera edició valenciana...*

apologètics dels prolegòmens es veuen augmentats amb diverses composicions noves. Finalment, hi apareix una "Vida del poeta" que està copiada de la de Diego de Fuentes que trobem en l'edició vallisoletana de 1555. Aquesta darrera dada, a més, ens fa veure que sens cap dubte el llibreter Miguel de Suelves manejà tres edicions ausiasmarquianes a l'hora de confegir el seu producte. Es tractava de "completar" el treball de Montemayor que parlava d'una "primera parte", com ja hem vist, i d'aprofitar-se de l'atractiu que possiblement podia oferir als lectors conèixer alguna cosa de la vida de March, un aspecte que no havia estat tingut en compte a les edicions barcelonines precedents i que tampoc ho seria a la de 1560. Un aspecte -el de la vida del poeta March- que, com ja s'ha dit, posà en circulació el manuscrit del valencià don Lluís Carròs de Vilaragut. Suelves, en suma, elaborà una compilació que certament degué agradar als lectors i que per això va tenir un èxit clar -per damunt i tot de les diferències ostensibles entre la traducció del portugués i del valencià, que s'hi podien contrastar només passant unes pàgines-, ja que no passarien massa anys que s'hi tornaria a reeditar, ara a Madrid.

En efecte, quan cap a la fi del segle XVI el pes de la cultura castellana tendesca de manera natural a seguir la cort i aquesta opte per establir-se -ja definitivament- a Madrid, serà en aquesta ciutat on apareixerà per darrera vegada una edició de March, durant aquell segle, i en castellà.²⁰⁰ L'opció que es presentava al públic era la traducció de Montemayor amb l'afegit de Romaní en aquelles parts que el primer no va traduir. Per tant, i novament, una versió un tant "eclèctica", com ja abans ho havia fet l'edició saragossana. Però, a més, amb la "Vida" de Diego de Fuentes i la novetat d'una mena de "presentació", a càrrec de l'humanista Juan López de Hoyos, mestre de Cervantes i

---

²⁰⁰ *Las obras del excelentísimo poeta Ausias March, caballero valenciano. Traduzidas de lengua lemosina en castellano por el excelente poeta Jorge de Montemayor. Agora de nuevo corregido y emendado en esta segunda impresión*, Madrid, Francisco Sánchez, 1579. La versió de Romaní es troba a partir del f. 133r. (Se'n conserven dos exemplars, incomplets, a la Biblioteca de Catalunya, sigs. 11-V-46, 11-V-56).

catedràtic de l'Estudio de la Villa, el 1568,²⁰¹ i a qui li hem de suposar en aquelles dates una autoritat entre els cercles d'estudiosos més o menys locals. El seu *Parecer*,²⁰² que aporta ben poca llum en aquelles qüestions que tracta, sí que posseeix la virtut de col·laborar potser decisivament a l'"envelliment" de March de cara a les generacions futures. Ausiàs March és presentat com un poeta no solament anterior a Petrarca, sinó encara com un model de Petrarca. López de Hoyos, en parlar del contingut dels versos de March, no s'està d'afirmar que "en lo que toca a los conceptos, es tan subido que los de muy delicado juycio creen que Petrarca tomó muchos, de los muy delicados que tiene, d'este autor".

Aquella manera de fer més antic March degué col·laborar sens dubte a l'assimilació de March per part de la cultura hispano-castellana: i no tan sols se l'incorporava, en tant que versificador natural d'uns dels regnes de la monarquia hispànica i de la pròpia península ibèrica, sinó que se'l situava per davant d'un dels poetes referencials de la cultura europea occidental. March esdevenia mestre de Petrarca. De la mateixa manera que Jordi de Sant Jordi s'havia convertit, des de ja feia algun temps, i als ulls de Beuter i dels seus lectors, en un precedent imitat i plagiat pel mateix Petrarca de bell nou, i amb proves i tot.²⁰³

---

²⁰¹ Vegeu Allen, J.J.: "Introducción" a Cervantes, M. de: *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, 2 vols, Madrid, 1977, vol. I, p. 9.

²⁰² Reproduïm aquest text a l'apèndix VIII.

²⁰³ "Una sola cosa quiero aquí dezir, por comprobación d'esto, que sé yo muy cierto que toda Italia me ha de contradézir en ello, y la mayor parte de España y Francia la ha de tener por muy nueva y por no de creer, y con todo ello es en si muy verdadera. ¿Quién no sabe que el Francisco Petrarca fue el segundo poeta italiano que después del Dante puso la poesía en lindos y elegantes versos vulgares y dio principio de sonetos y de tantas rimas sextiles, ternas y de otros números en la Italia? ¿Quién no le tiene a éste por padre d'estas trobas en el mundo? Pues quiero que sepan, que como el Virgilio hurtó de Homero y Hesíodo y otros griegos, según Aulo Gellio y Macrobio largamente tratan, assí el Petrarca se aprovechó y hurtó de las trobas de un nuestro cavallero valenciano, que fue quasi cient años primero que el Petrarca escribiesse y usó sonetos y sextiles y terceroles en nuestra lengua valenciana limosina. Y aunque se pudiesse poner aquí muchas pruebas d'esto que escrivo, tengo que abastará lo que aquí quiero poner, porque se sepa la verdad del negocio, con este exemplo:

Dize Petrarca: Dize mosén Jordi, cavallero:

López de Hoyos, encara, feia una disbaratada referència a la llengua de la València del XV, la llengua d'Ausiàs March, el qual, en la seua opinió, "escribió en lengua lemosina, que es lengua entre catalana y valenciana o, por mejor dezir, un mixto de catalana y algo de gallega y valenciana".

El desconcert lingüístic que sembla a primera vista, només podria explicar-se si tenim en compte que López de Hoyos potser devia de conèixer algunes composicions medievals galaico-portugueses, on es deixava sentir la influència de l'occità. Un occità - un gallec occitanitzat, en aquell cas- que encara podia semblar-se, als seus ulls, a la llengua emprada per March, la "lengua lemosina". Només per aquesta via, el nexa que s'estableix entre la llengua de March i el gallec ens pot arribar a semblar "un tant" coherent.

Al marge d'aquestes anècdotes, el que podem veure ara és que si bé les edicions de les traduccions de March col·laboraren sense dubte a la difusió de les obres d'aquell entre els escriptors i els intel·lectuals de la Corona de Castella, tot incorporant-lo de ple al món del Renaixement castellà, al qual ja havia passat a formar part, en certa mesura, gràcies als versos de Boscà i Garcilaso, aquestes mateixes edicions, a partir de López de Hoyos, contribuïren a allunyar en el temps el nostre March: d'això se'n farà ressò, encara, Vicent Mariner.

Aquestes edicions, també, fomentaren altres "traduccions" -o versions- de l'obra de March, les quals, tot i que quedaren manuscrites i que en molts casos només

---

Pace non trovo e non ho da far guerra.

E volo sopra'l celo e ghiaccio en terra.

E nulla stringo, e tutto'l mundo abbraccio.

Et ho in odio me stesso e amo altrui.

Si amor non he, che dunque e quel que i sento.

E no he pau e no tinch qui-m guarreig.

Vol sobre'l cel e no-m movi de terra

E no entenc res, e tot lo món abràs.

Hoy he de mi e vull a-ltri gran bé.

Si no-s amor, dons açò què serà.

Y muchos otros versos enteros y medios sonetos." (Beuter, P.A.: *Primera parte de la Corónica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia, donde se tratan los estraños acaescimientos que del diluvio de Noé hasta los tiempos del rey don Jayme de Aragón, que ganó Valencia, en España se siguieron, con las fundaciones de las ciudades más principales d'ella y las guerras crueles y las mutaciones de señoríos que ha havido*, València, Joan de Mei, 1546, f. --", Biblioteca valenciana, fons Nicolau Primitiu, sig. XVI/11.

representen provatures amb no sabem ben bé quin propòsit per part dels llurs autors, són mostres significatives de la lectura de March entre els castellans i els seus esforços per comprendre'l, adaptar-lo als nous gustos i difondre'l.

Un d'aquests intents, el més ambiciós potser, quant a l'extensió almenys, és ja de finals del segle XVI, i tot basant-se en la traducció de Romaní. Es tracta d'una versió anònima dels poemes de March que es conserva actualment a la Biblioteca Nacional de Madrid.²⁰⁴ En opinió de Riquer, que ja va editar i estudiar aquest text,

el anónimo traductor se permite extraordinarias libertades, lo cual, al basarse en la versión de Romaní y tener poco en cuenta el original, hace que este nuevo traslado se convierta en un reflejo de la obra de Ausias March, a veces bastante pálido.²⁰⁵

Ara bé, segurament aquell traductor ara desconegut cercava una certa originalitat i la pretenia, sobretot si tenim en compte que s'esforça tant com sap a dissimular la seua font, ço és, Romaní, com ja va destacar Pagès.²⁰⁶

Més interessant, des del punt de vista de la pulcritud de la traducció,²⁰⁷ hauria resultat el treball només iniciat pel Brocense, Francisco Sánchez de las Brozas, pels volts del 1580 i potser a redós de l'edició matritense. Sánchez de las Brozas, professor de retòrica a la Universitat de Salamanca, editor de Garcilaso de la Vega i glossador de Juan de Mena -al qual, com hem vist, també va dedicar els seus esforços Montemayor-, segurament va conèixer els treballs de Romaní i el portugués, i es proposà una traducció que molt possiblement hauria superat les anteriors, si s'hagués mantingut dins la tònica dels exemples que ens han pervingut, i si pensem que segurament va consultar

---

²⁰⁴ Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 1131.

²⁰⁵ Vegeu Riquer, M. de: *Traducciones...*, p. XXXVI.

²⁰⁶ Vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 98. Pel que fa a la traducció, a més de l'exemple que dona Pagès (*ibidem*, pp. 97-98), podeu consultar-la íntegra al treball de M. de Riquer citat a la nota anterior.

²⁰⁷ Destaquen aquest aspecte Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 100; i Riquer, M. de: *Traducciones...*, pp. XXXVII-XXXIX.

el manuscrit F, un dels que millor conserva l'obra de March, i que llavors ja es trobava a la ciutat de Salamanca.²⁰⁸

Sobre una altra traducció hem d'esmentar, encara, les notícies que aporta el mateix Brocense. La féu, per encàrrec de l'humanista Juan Calvete de Estrella, el fill d'aquest. Traduïda "*ad verbum*", no passava de ser, en opinió de l'esmentat Brocense, "malos coplones".²⁰⁹

Finalment, i d'aquest mateix període, hauríem de parlar de la versió atribuïda quasi sens dubtes a Francisco de Quevedo, la qual es conserva manuscrita als marges d'un exemplar de l'edició de Romaní conservat actualment a la Biblioteca del Palau Reial de Madrid, i que fa un total de sis *cants* traduïts en castellà, en "redondillas", que no passen de ser un exercici versificatori d'aquell insigne poeta.²¹⁰

Comptat i debatut, si ens mirem les edicions de les traduccions castellanques de March que varen aparèixer al segle XVI, la de Romaní i la de Montemayor, hem de concloure que ambdues foren ben acceptades pel públic: les quatre edicions (dues completes i dues més fragmentàries) de la versió de Romaní (1539, 1553, 1562, 1579) i les tres edicions de la de Montemayor (1560, 1562 i 1579) ho confirmarien. Independentment dels judicis pejoratius com els de Lope de Vega -i justament contra la traducció de Montemayor-, el qual possiblement per la seua estada a València se les

---

²⁰⁸ Ja va apuntar aquesta possibilitat Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 100. Sobre aquest aspecte podem afegir que la comparació dels versos traduïts per Sánchez de Brozas amb els originals del manuscrit F (la composició XXXIX i dues cobles de la IV de l'edició de Pagès) reforcen de totes totes la hipòtesi, si tenim en compte, a més, que la versió del Brocense, tot i mantenir en aquestes dues mostres l'ordenació de Montemayor, s'aparta de la versió d'aquest -només és igual un vers (XXXIX, 10) en tots dos autors- i és, en definitiva, molt més pròxima a la del manuscrit F. Els versos del Brocense podeu veure'ls a Riquer, M. de: *Traducciones...*, pp. XXXVIII-XXXIX. Pel que fa a la versió de Montemayor, vegeu Montemayor, J. de: *Poesía completa*. Edición y prólogo de J.B. de Avallé-Arce, con la colaboración de Emilio Blanco, Madrid, 1996, pp. 1073-1075. La versió del ms. F es pot trobar al lloc corresponent de l'edició de Pagès, que el segueix de manera majoritària i en dona les variants en nota de peu de pàgina, si cal.

²⁰⁹ Vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 100 i Riquer, M. de: *Traducciones...*, p. XXXVII.

²¹⁰ Vegeu Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, p. 101 i Riquer, M. de: *Traducciones...*, p. XL.

donaria d'entés en la llengua dels valencians.²¹¹ Als lectors de March no sembla que els importàs massa qui n'hagués estat el traductor: altrament no es podria explicar la reunió del treball de Montemayor amb el de Romaní en un mateix volum i amb un mateix tractament, per exemple.

Però la voluntat d'entendre el poeta valencià anà encara més lluny. A la fi del que podríem anomenar el Manierisme, encara imbuïda la cultura dominant de l'humanisme cristià que desembocà en el Barroc, Vicent Mariner d'Alagó, valencià i prefecte del fons grec de la biblioteca d'El Escorial, va traduir en llatí l'obra de March.²¹² Mariner, un "humanista desplaçat ja del seu temps", en l'encertat qualificatiu que li atorgà Eulàlia Duran,²¹³ avesat a escriure panegírics circumstancials amb la intenció d'obtenir favors i càrrecs de les classes dominants -cosa que no aconseguí-, fou un poeta hàbil i fecund en llatí i en grec. Traduí alguns autors del grec al llatí i d'altres del grec al castellà. Ara bé, a l'hora de posar a l'abast del món cultural del seu moment un poeta "antic" com March, l'operació que féu va estar sumament complicada, des del nostre punt de vista: traduí en díctics elegíacs llatins els cants d'amor. Una manipulació totalment coherent, però, amb les idees d'un humanista. El llatí, al cap i a la fi, volia ser, encara en aquells moments i fins a ben entrat el segle XVIII, la llengua universal i de cultura. Aquesta versió va veure la llum a Tournon, el 1633, dins un volum miscel·lani

---

²¹¹ El text de Lope de Vega prové de l'epíleg de les seues *Rimas*, publicades el 1602: "Castísimos son aquellos versos que escribió Ausias March en lengua lemosina, que tan mal y sin entenderlos Montemayor tradujo." Riquer, encara, apunta la possibilitat que Lope de Vega es fes ressò de l'opinió d'alguns seus coneguts valencians (Vegeu-ho a Riquer, M. de: *Història...*, vol. III, p. 240).

²¹² Sobre aquest humanista fins ara poc estudiat resulta indispensable la consulta de Coronel Ramos, M.A.: *La traducción latina en verso de la obra completa de Ausiàs March, realizada por Vicent Mariner (Turnon, 1633)*, Tesi doctoral inèdita, 2 vols., Universitat de València, València, 1994. Vegeu, també, Coronel Ramos, M.A.: "L'Ausiàs llatí del segle XVII, problemes d'intel·lecció lèxica", dins *Ausiàs March: textos i contextos*, a cura de R. Alemany, Abadia de Montserrat, 1997, pp. 117-153.

²¹³ Vegeu-ne l'article que s'hi dedica a Mariner, a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, que ve signat per E[ulàlia D[uran] G[rau].

amb obra de Mariner²¹⁴ i recull amb prou exactitud el pensament de March, a més d'haver realitzat un excel·lent treball de traducció, com afirma Coronel Ramos.²¹⁵

El treball de Mariner està basat en l'edició barcelonina de 1545, tot i que per la seua vinculació al monestir d'El Escorial hauria pogut fer servir el ms. C, i només el va confrontar, i encara parcialment, amb l'edició vallisoletana de Juan de Resa,²¹⁶ a qui seguí també en la confecció d'un "vida" del poeta March.²¹⁷

---

²¹⁴ Vegeu Marinerii, V.: *Opera omnia poetica et oratoria, in IX libros divisa*, Tournon, Ludovici Pillhet, 1633. La part dedicada a March comença a la p. 497 i s'hi inclou una vida del poeta on Mariner segueix l'opinió que el poeta valencià fou anterior a Petrarca (vegeu-ne un extracte i els comentaris oportuns a Pagès, A.: *Les obres...*, vol. I, pp. 94-95). Aquesta traducció de March, a més, està dedicada a don Luis de Haro, ministre de Felip IV. No obstant, en el manuscrit que conserva aquesta mateixa traducció (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 9801), el treball de Mariner està dedicat a l'abat de Sant Cugat. (Sobre la traducció de Mariner, vegeu Coronel Ramos, M.A.: *op. cit.*).

²¹⁵ Coronel Ramos, M.A.: *op. cit.*, vol. I, p. 195.

²¹⁶ *Ibidem*, pp. 126-127.

²¹⁷ *Ibidem*, pp. 11-14.

Tota aquesta tasca de traducció i edició de les versions castellanques de l'obra de March va donar el seu fruit. Així, a la poesia castellana del segle XVI, de manera molt especial, es deixen sentir les influències del poeta valencià.²¹⁸ Uns influxos que van des de la simple imitació més o menys encoberta, fins a la glossa o la inspiració remota. En qualsevol dels casos, i tot seguint Kathleen Mcnerney, podem veure com March

was in a sense a link between his great predecessors with whom he was familiar -the Provençal poets, Dante and Petrarch- and the Castilians of the Golden Age- Garcilaso, Boscán, Diego Hurtado de Mendoza, Gutierre de Cetina and Fernando de Herrera- who admired his poetry.²¹⁹

La primera influència de March en la poesia castellana fou deguda a Boscà. Aquest autor català d'obra en castellà, segurament va accedir a l'obra de March a través de l'almirall de Nàpols, el duc de Somma, i és de sobres conegut que dedicà a l'esposa del duc la publicació de les seues obres, tot i que no arribà a veure-les impreses, ja que morí abans. Educat a la cort i preceptors de nobles cortesans, no és estrany que s'interessàs en traduir *Il Cortegiano*, de Castiglione, quan li ho suggerí el seu amic Garcilaso de la Vega.²²⁰ Boscà, a més, exalçà March en més d'un lloc, però no solament pel fet d'afegir una glòria "nacional" al Parnàs, sinó perquè va conèixer ben bé la poesia d'aquell i la imità sovint. En efecte, el poeta català amic de Garcilaso féu aparèixer el valencià en un seu poema, al costat d'autors clàssics com Catul i Ovidi, i de medievals o contemporanis seus com Cino da Pistoia, Juan de Mena i el mateix Garcilaso, per qui

---

²¹⁸ A més del treball de K. McNerney, citat a la nota següent, hom pot consultar Garcia Sempere, M.: *Influència d'Ausiàs March en alguns poetes castellans del segle XVI*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat d'Alacant, Alacant, 1991. Quan ja es troba en premses el present text, ha eixit, aquesta autora suara citada: "Més sobre Ausiàs March al segle XVI castellà", dins *Ausiàs March: textos i contextos*, a cura de R. Alemany, Abadia de Montserrat, 1997, pp. 173-190.

²¹⁹ McNerney, K.: *The Influence of Ausiàs March on early Golden Age Castilian Poetry*, Amsterdam, 1982, p. 1.

²²⁰ Jones, R. O.: *Historia de la literatura española. Siglo de Oro: prosa y poesía (siglos XVI i XVII)*, Barcelona, 1983 (8a ed.), pp. 63-64.

Boscà sentí una verdadera admiració.

El coneixement de l'obra de March i el fet que l'admiràs sincerament portà Boscà -que arribà, per cert, a emparentar amb el valencià Ferrrandis d'Herèdia en casar-se aquell amb una neboda d'aquest darrer-²²¹ a la imitació dels poemes del valencià en molts dels seus sonets i "coplas",²²² de vegades fent aparéixer diversos elements de composicions de March en un sol sonet seu, com al 70, en què aprofita idees de March dels poemes 2 i 46:

Como el patrón que en golfo navegando
lleva su nao, y viendo claro el cielo
está más lejos de tener recelo
que si estuviese en tierra paseando
(...)

Pero después, si el viento mueve guerra
y la braveza de la mar levanta,
acude el nunca más entrar la barca
y el voto de ir a ver la casa santa,
y el desear ser labrador en tierra
mucho más que en la mar un gran monarca.²²³

Altres voltes, Boscà quasibé tradueix el pensament del senyor de Beniarjó, com al seu sonet 68, en què "refà" el poema I de March:

Como aquel que en soñar gusto recibe,
su gusto procediendo de locura,
así el imaginar con su figura
vanamente su gozo en mí concibe.
Otro bien en mí, triste, no se escribe,
si no es aquel que mi pensar procura;
de cuanto á sido hecho en mí ventura

---

²²¹ Vegeu Ferreres, R.: "Introducción a" Fernández de Heredia, J.: *Obras*, Madrid, 1955, p. XI.

²²² Aquestes composicions en què s'adverteix la influència de March es troben referenciades a McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 6-18.

²²³ Vegeu *Las obras del Boscán...*, f. LXIIIv.

lo sólo imaginado es lo que vive.
Teme mi corazón de ir adelante,
viendo estar su dolor puesto en celada,
y así revuelve atrás en un instante
a contemplar su gloria ya pasada,
¡oh sombra de remedio inconstante,
ser en mí lo mejor lo que no es nada!²²⁴

Joan Boscà, de més a més, no solament importa en tant que coneixedor i imitador de l'obra de March, sinó perquè va saber encomanar el gust per la poesia del valencià al seu amic Garcilaso de la Vega. Aquest, tot i seguir els mateixos procediments que Boscà, segurament per la seua talla poètica major, aconseguí productes més destres i originals, tot i que en ells es pot veure com subjauen les idees ausiasmarquianes.²²⁵ Garcilaso,²²⁶ que havia conegut l'ambient literari italià a Nàpols, quedà també influenciat per l'obra de March, especialment perquè "captured the spirit and tone of the enigmatic Catalan more successfully than the other Renaissance poets".²²⁷ Al sonet XIV, per exemple, Garcilaso pren la idea central de la tercera cobla del poema I de March i la desenvolupa:

Como la tierna madre que el doliente
hijo le está con lágrimas pidiendo
alguna cosa, de la cual comiendo,
sabe que ha de doblarse el mal que siente,
y aquel piadoso amor no le consiente
que considere el daño que, haciendo
lo que le pide, hace, va corriendo
y aplaca el mal y dobla el accidente,

---

²²⁴ *Ibidem.*

²²⁵ Un complet seguiment de la influència de March en Garcilaso a McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 19-33.

²²⁶ Una valoració encertada de l'obra de Garcilaso a Jones, R.O.: *Historia de la literatura española. Siglo de Oro: prosa y poesía (Siglos XVI y XVII)*, Barcelona, 1983, pp. 67-83.

²²⁷ McNerney, K.: *op. cit.*, p. 19.

así a mi enfermo y loco pensamiento,
que en su daño os me pide, yo querría
quitalle este mortal mantenimiento.
Mas pídemelo y llora cada día
tanto, que quanto quiere le consiento,
olvidando su muerte y aun la mía.²²⁸

D'alguna manera, Garcilaso de la Vega, en incorporar figures, temes i idees de March a la seua preducció es convertia en el millor intermediari perquè la veu poètica del valencià se sentís en les terres de Castella, atés que no cal ni incidir en la importància del poeta de Toledo en la literatura del *Siglo de Oro* i en els seus nombrosos imitadors.

Amic de Garcilaso i de Boscà, l'escriptor i poeta granadí Diego Hurtado de Mendoza²²⁹ fou un altre autor en castellà que seguí la "manera italiana" a l'hora de versificar i també el nostre March, l'obra del qual sabem que va conèixer a través d'un exemplar de l'edició de Romaní que fou seu.²³⁰ A l'igual que els dos poetes anteriorment citats, aprofita March com a font d'inspiració en nombroses composicions seues. Heus-ne ací com va utilitzar -com els dos anteriors, també- el poema I de March en el seu sonet XLI:

¡Si fuese muerto ya mi pensamiento!
y pasase mi vida así durmiendo;
sueño de eterno olvido, no sintiendo
pena, (ni) gloria, descanso ni tormento.
Triste vida es tener el sentimiento
tal, que huye sentir lo que desea;
su pensamiento a otros lisonjea,

---

²²⁸ Reproduïm la composició segons Vega, G. de la: *Poesía castellana completa*, edición al cuidado de C. Burell, Madrid, 1994, pp. 187-188.

²²⁹ Sobre la influència de March en la seua obra, vegeu McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 34-52.

²³⁰ Vegeu González Palencia, A.-Mele, E.: *Vida y obra de don Diego Hurtado de Mendoza*, Madrid, 1943, vol. III, p. 79.

yo enemigo de mi siempre lo siento.
Con chismeras de enojo y de cuidado
me viene, que es peor que cuanto peno,
y, si algún placer me trae, con él me va.
Como a madre con hijo regalado,
que, si llorando, pide algún veneno
tan ciega está de amor, que se lo da.²³¹

Hurtado de Mendoza, a més, tingué en comú amb March, en paraules de P. Bohigas "l'expressió contundent i una forta consciència de la pròpia personalitat".²³² Degué ser, encara, qui introduí en la poesia de March a un altre andalusí i també poeta, amic seu i igual que ell soldat a Itàlia: Gutierre de Cetina.²³³ Aquest, que "no té, però, l'expressió ruda i tràgica d'Ausiàs March",²³⁴ imità i quasi traduí literalment March en nombroses obres seues o, per dir-ho en paraules de McNerney, "used innumerable lines, metaphors and themes, many of them faithfully".²³⁵ Reproduïm, tot seguit, el seu sonet 72, en què pren com a font el poema I de March:

El triste recordar del bien pasado
me representa el alma a mi despecho,
y el pensar que pasó me tiene hecho,
de esperar qué será, desesperado.
Ando de un no sé qué mal aquejado,
que me parece que me roe el pecho;
pienso que es desear, pero sospecho

---

²³¹ Hem seguit en aquest cas Hurtado de Mendoza, D.: *Poesía*, edició a cargo de L. F. Díaz Larios. y O. Gete Carpio, Madrid, 1990, p. 260).

²³² Vegeu Bohigas, P.: *op. cit.*, vol. I, p. 155.

²³³ McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 49 i 53. Sobre la influència de March en Cetina, vegeu Withers, A. M.: "Further Influence of Ausias March on Gutierre de Cetina", *Modern Language Notes*, LI (1936), pp. 373-379; i la recol·lecció pormenoritzada a McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 53-93. Vegeu també López Bueno, B: "Introducción" a Cetina, G. de: *Sonetos y madrigales completos*, Madrid, 1981, pp. 33-52.

²³⁴ Bohigas, P.: *op. cit.*, vol. I, pp. 155-156.

²³⁵ McNerney, K.: *op. cit.*, p. 85.

que no da el desear tanto cuidado.
Pues, si no es desear, ¿qué es lo que siento?
Yo sé que no es temor, tampoco es celo,
que no me da vuestro valor licencia.
¿Si es fuerza de amoroso pensamiento?
No, que el pensar consigo trae consuelo.
Mas ¡ay!, que ya sé qué es, no es sino ausencia.²³⁶

En fi, un altre autor també sevillà, Fernando de Herrera²³⁷, imità la poesia de March en els seus versos.²³⁸ Segurament es va sentir atret per l'ombrívola imaginació que podia endevinar en el poeta valencià i que s'ajustava prou bé a la seua pròpia forma de concebre la poesia.²³⁹ O potser aquesta forma de veure el món poètic derivàs estrictament de March, en tant que, segons K. McNerney "he imitated a number of specific images and themes from the Catalan".²⁴⁰ Com ho feren també en menor mesura Hernando de Acuña o Juan de Coloma.²⁴¹

Una trajectòria, en suma, que aprofita per veure com l'ombra de March es va perllongar per tot el segle XVI, especialment en els seus millors poetes: en aquells que s'apartaven de la tradició de l'escola castellana i buscaven en les novetats que provenien d'Itàlia una eixida digna per a la seua poesia. En aquest sentit, March els era també ben útil. I en definitiva, se n'aprofitaren, en part, perquè, com afirmà Pagès "segons els uns,

---

²³⁶ Vegeu Cetina, G. de: *op. cit.*, Madrid, 1981, p. 149.

²³⁷ Sobre Fernando de Herrera vegeu: Herrera, F. de: *Poesía castellana original completa*, edició a cargo de Cristóbal Cuevas, Madrid, 1985.

²³⁸ Vegeu-ne els llocs en què pot veure's aquesta influència a McNerney, K.: *op. cit.*, pp. 94-113.

²³⁹ Vegeu Pagès, A.: *Ausiàs March i els seus predecessors*, València, 1991, p. 402 i McNerney, K.: *op. cit.*, p. 95.

²⁴⁰ McNerney, K.: *op. cit.*, p. 95

²⁴¹ Bohigas, P.: *op. cit.*, p. 155.

havia estat el model de Petrarca o, segons els altres, l'imitador".²⁴² Una presència, la de March, que va estar ben coneguda pels autors antics, que ja l'observaren en Garcilaso,²⁴³ i que ha estat després posada de relleu per la crítica moderna, des de Pagès a McNerney, tot passant per Riquer,²⁴⁴ tot tenint en compte que aquesta és parangonable a la de Petrarca i arriba fins al punt que, en opinió de McNerney, la poesia de March "inspired the gratest poets of Spain's Golden Age for over a century".²⁴⁵

---

²⁴² Vegeu Pagès, A.: *Ausiàs....*, p. 403.

²⁴³ Bohigas, P.: *op. cit.*, vol. I, p. 154.

²⁴⁴ Vegeu-ne el treball de síntesi d'aquest darrer a Riquer, M. de: "Influencia de Ausiàs March en la lírica castellana de la edad de oro", *Revista Nacional de Educación*, 1, núm. 2 (1941), pp. 49-74.

²⁴⁵ McNerney, K.: *op. cit.*, p. 117.